

1. Γεώργιος Λεονταρίτης, *Έλληνική Έμπορική Ναυτιλία (1453-1850)*, 1981· β' έκδοση 1987.
2. Eric J. Hobsbawm, *Η συμβολή του Καρόλου Μάρξ στην επιστήμη της ιστορίας*, μετάφραση Αλέξης Πολίτης, 1981.
3. Φίλιππος Ήλιού, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, μετάφραση Ίωάννα Πετροπούλου, 1981· β' έκδοση, συμπληρωμένη 1986.
4. Σπύρος Ί. Ασδραχάς, *Ιστορική έρευνα και ιστορική παιδεία. Πραγματικότητες και προοπτικές*, 1982.
5. Γιώργος Βελουδής, *Ο Jacob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, 1982.
6. Louis Bergeron και Marcel Roncayolo, *Από την προβιομηχανική στη βιομηχανική πόλη*, μετάφραση Ρίκα Μπενβενίστε - Πόπη Πολέμη, 1984.
7. Fernand Braudel, *Μελέτες για την Ιστορία*, (συλλογή άρθρων), μετάφραση Όνττ Βαράν - Ρόδη Σταμούλη, 1986· β' έκδ. 1987.
8. Ruggiero Romano, *Fernand Braudel*, μετάφραση Παναγιώτης Μιχαηλάκης, 1986.
9. Ruggiero Romano, *Πού οδεύει η Ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, (συλλογή άρθρων), μετάφραση Χρ. Κουλούρη, Άλ. Κράους, Παν. Μιχαηλάκης, Μ. Τραπεζανλίδου, Εύθ. Φαλίδα, 1988.
10. Georges Duby, *Μεσαιωνική Δύση: Κοινωνία και ιδεολογία*, (συλλογή άρθρων), μετάφραση Όνττ Βαράν - Ρίκα Μπενβενίστε, 1988.
11. Χρήστος Λούκος - Δημήτρα Σαμίου, *Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας*, 1991.
12. John Haldon, *Μαρξισμός και ιστοριογραφία. Πρόσφατες εξελίξεις και σύγχρονες συζητήσεις στη Βρετανία*, μετάφραση Κώστας Γαλιάνης, 1992.
13. Παντελής Ε. Λέκκας, *Η Έθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, 1992.
14. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, 1993.
15. Λίνα Βεντούρα, *Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, 1994.
16. *Διανοητική ιστορία. Όψεις μιās σύγχρονης συζήτησης*. Κείμενα των Roger Chartier, Dominiq La Capra, Hayden White, μετάφραση: Έφη Γαζή, Έλσα Κοντογιώργη, Γιώργος Κόκκινος, 1996.

Αλέξης Πολίτης

ΡΟΜΑΝΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

Ιδεολογίες και Νοοτροπίες
στην Ελλάδα του 1830-1880

Δεύτερη έκδοση

ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ 14
Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ 1998

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ ΡΟΜΑΝΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ Ε.Μ.Ν.Ε. 1998

Το τέταρτο — και προφανώς αυτονόητο — είναι πως ετούτη η πρώτη προσέγγιση διόλου δεν εζαντάει το θέμα. Ούτε και συνιστά κατά τη μεθοδολογική εισαγωγή, απλά, όπως κάθε μέγερη, αποτελεί στην ουσία ταξινόμηση των ιδεών και των πληροφοριών που διαθέρει ο συγγραφέας-της. Γιατι ενόσω βέβαια γράφει κανείς, ελέγχεται δι-αρκώς από όσους κριτές νοητά επιλέγει — δασκάλους, φίλους, αντι-παλούς — και προσπαθεί να τροποποιήσει ανάλογα το γράμμα-του. όπως αυτός ο βουβός διάλογος είναι τελικά προέκταση της οικιας-του; ό,τι κατά βίβλος επιχείρει είναι να καταστήσει τις αρχικά θολές ιδέες-του αντικείμενα, να τους βρει μια λεκτική μορφή ώστε να τις κατανοήσει πρώτιστα ο ίδιος. Την τελευταία ώθηση την δίνει ο επαγγεληματοπίσος ο ερασιτέχνης είναι συχνά πιο συνετός, όμως σπανίως αντικρίσει τον ευζέινο ή μαύρο πόνο, γιατί δεν τοιάκα να διαβεί τις συμπληγμάδες της γράφης.

Όπως ευκόλα θα διακρίνει ο αναγνώστης, το βιβλίο αυτό γρά-φτηκε από έναν ιθαγενή του Κωνσταντινου Δημάρα ήταν ο σταθερός πλοηγός-μου στον 19ο αιώνα. Δεν ευτύχησα να ολοκληρώσω ετούτο το έργο στην ώρα-του, κι έτσι στερήθηκα τη χαρά να τοε δω να το ξεφυλάξει. Κοντά ο αυτόν το βιβλίο οφείλνει άλλωστε πάλιπάλια σε ο Μακάριος Φραγκικόκος, ο Γριαντάφυλλος Σκαβενίτης βρέθηκαν πάντοτε κοντά-μου για ό,τι κι αν τους ζήτησα. Χρωστώ επίσης πολ-ά σε φίλους που δόλι παρτίζουτε συλλογικάτερα σάματα, ενώσ τους συναδέλφους του Μνήμονα, του Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών και του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η Ιωάννα Πετροπούλου δεν δίστασε να προσφέρει ξανά τη βοήθειά-της ο Χρήστος Λούκος φορτώθηκε, για ακόμα φορά, ευθύνες και βάρη, εκδοτικά και επι-στημονικά. Τέλος η Αργέλα Καστρινάκη, που χρώνα τόρα, με άρτυπο μάτι και νου ελέγγει κάθε κείμενο δικό-μου — ως έχων δόλι τις ευχαριστίες-μου και στην ύστατη συγγραφική στιγμή, παζί-τους και ο Βασίλης Παλαιωτόπουλος, που από το στόμα-του άκουσα αρκετές από τις ιδέες που έθρεψαν το βιβλίο.

Εισαγωγικό κεφάλαιο
 Ένα ανεξάρτητο ελληνικό κράτος

Α' Τα ιστορικά δεδομένα

Όπως το ξέρομε όλοι καλά, είναι εξαίρετικά δύσκολο για εμάς τους Νεοελληνες, και ακόμα περισσότερο για τους Αθηναίους, να ιδούμε στον Παρθενώνα το καλλιτεχνικό μνημείο. Γιατι νομίζουμε πως τον ξέρομε, επειδή μέσα στο κεφάλι-μάς έχουμε κάποια εικόνα προσχηματισμένη, που μάς εντυπώθηκε από τα παιδικά κιόλια χρο-νία, για εικόνα που προέρχεται από τα κακότεχνα σχέδια που κο-σμούν κοντά γλυκισμάτων, χαφτιά περιτυλιγμένα, σχολικά βιβλία. Είτε πάλι θεωρούμε πως τον έχουμε δει, επειδή αντικρύζουμε κάθε μέρα το θόλο-του περιγραμμάτα από την οδό Πατησίων ή από κάποιο άλλο σημείο της πόλης. Για να μπορούμε να τον δούμε αοδητικά, να τον αποτιμήσουμε, όταν — αν κάποτε — ανεβούμε στον ερμό βρά-χο, χρειάζεται να αποδυούμε σε μια διανοητική προσπαθεια ασυλ-κρίτα πιο έντονη και δύσκολη απ' ό,τι τα παγήθη των τουριστών που ερπονενυδιάστε!

Ανάλογη προσπάθεια χρειάζεται νομίζω προκειμένου να ενοη-σομμε το τίσημάκιε για τους ελληνοκούς παηθισμούς του 1830 ένα

1. Πβ. τη συνολικά του Πάργου Δεφνή με τον Ι. Ζυγοιάκα — «πολύ φίλος, πολύ ανθρώπινος», τον χαρακτήριζει ο Δεφνης. Μιλάει ο Ζυγοιάκας: «Δυστυχώς δεν ειν' έτσι» πρόσθεσε. «όταν δεν υπάχει πρώτη εντύπωση, μπορεί να πει κανείς πως δεν υπάχει εντύπωση. Δεις ελίχτε πρώτη εντύπωση της Ακρόπολης, ευτυχώς». Με-ρος Α', Αθήνα 1975, σ2. εγγράφη με την ημερομηνία 1.6.1926. Ο Δεφνης σπάνια αναφέρεται σε κομβότες επίων στις Μέρες-του εντυπωσιακότικε λοιπόν.

ελεύθερο ελληνικό κράτος. Έχουμε τόσο συνθήσει στην ιδέα, ώστε θεωρούμε αυτομόνητο πρώτον πως η επανάσταση θα πετύχαινε στωδρήποτε, δεύτερον πως η τουρκοκρατία δεν αποτελούσε παρά ένα ιντεριέδιο — μικρό, βαρύ, και πολύχρνο κέρας, αλλά πάντως ιντεριέδιο — στην ελεύθερη πολιτική ζωή του έθνους, και τρίτον πως οι Έλληνες ήταν έτοιμοι, προπαρασκευασμένοι, για να αντιστατήσουν την καινούρια αυτή κατάσταση, το ελεύθερο εθνικό κράτος.

Τιποτε από αυτά δεν ανταποκρινόταν στις πραγματικότητες των χρόνων εκείνων: και η επανάσταση, και ο δεκάχρονος πόλεμος, και η εγκαθίδρυση ενός ανεξάρτητου και σε εθνικές βάσεις στηρημένου κράτους συνιστούσαν ηθικές, βαθύτατες, με το άμεσο παρόν. Ότε η τουρκοκρατία λογαριάζοταν για ιντεριέδιο. Οι Έλληνες θεωρούσαν ότι ανακτούν την πολιτική-τους ανεξαρτησία ύστερα από δύο χιλιάδες και παραπάνω χρόνια — η ελεύθερία της Ελλάδας είχε καταυθεί το 338 π.Χ., στη μάχη της Χαίρωνειας. Έτσι είχαν την αίσθηση ότι βίωσαν κάτι το ριζικά καινούριο, που θα πει πως δεν είχαν συνειδητοποιήσει ούτε τι λογής δυσκολίες τους περιέμεναν ούτε υπολόγισαν πως μπορούσαν να υπέρξουν όρια και φραγμοί στις προσδοκίες-τους.

Προκειμένου λοιπόν να ενοηθούντε, επείς, πώς περίπου διαπόρφωσαν η κατάσταση, καθό είναι να αρχίσουμε αναλόοντας τις πραγματικότητες της εποχής.

Η ΚΑΗΡΟΝΟΜΙΑ ΜΙΑΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Εδώ και δέκα χρόνια περίπου, από το 1821, η Ελλάδα δεν βρισκόταν παρά σε εμπόλεμη κατάσταση. Βρισκόταν σε επαναστατική περίοδο: ο συνδυασμός αυτός ανέτρεπε, ελότε ριζικά, τις παλιές εραρχίες. Ο κάθε πολέμιος της που συγκεντρωνε δέκα, είκοσι, πενήντα στρατιώτες νομιμαζόταν καπετάνιος, και μπορούσε έτσι να επιβάλει, βίαια, τη δική-του άποψη. Οι παλιές εραρχίες της καιωνικής πυραμίδας είχαν ανατραπεί. γρήγος μπορούσε να είναι ο οποιοδήποτε. Έτσι η δημοκρατία του ανεξάρτητου κράτους στην-Έηκε σε μια καινούρια καιωνική ισορροπία.

Έπειτα ήταν οι καθαυτοί πολέμιες καταστροφές: η καταστροφή της γαλιικής παραγωγής, οι πρόσφυες, τα ορφανά. Ο πόλεμος δημοβρνος σηματοκτικές πληθυσμιακές ανακατατάξεις — να περιο-

ριστούσε σ' ένα ήμισυ, αλλά χαρρακτηριστικό παράδειγμα: δύο πολι-τείες αναδύθηκαν, το Ναύπλιο και η Ερμιούπολη, η μία τελείως από το κενό, ενώ το πληθυσμιακό δυναμικό για τη δημιουργία μιας επί-Τούρκους και κατοικήθηκαν από το ελληνικό στοιχείο. η Ναύπακτος, η Τρίπολη, η Χαλκίδα. Ενίσχυση λοιπόν των αστικών στρωμάτων. Ήταν ακόμα οι καθαρά πολιτικές ανάγκες: νόμοι, συντάγματα, εθνοσυνελεύσεις, που ήσαν να ήλυν είχαν όλα άμεσο πρακτικό αντί-κροσμία, δήλωναν όπως για ανατροπή στο ιδεολογικό αλλά και στο νομικό επίπεδο. Εξίσου ιδεολογική και πολιτική σημασία είχε η χει-ραφέτηση της ελληνικής εκκλησίας από το πατριαρχείο της Κων-σταντινούπολης: εδώ η αίσθηση της τοιμής ήταν ακόμα πιο σημαντι-κή, καθώς καταλύονταν δεσμοί αιώνων, που ο ιστός-τους απλώνονταν σ' ολόκληρη την καινωιά?

Τέλος οι καθαυτοί νοσορπικές διαφοροποιήσεις. Ένας καινού-ριος, αστικότερος τρόπος ζωής κατακτούσε ολόένα έδαφος. Ρούχα ευρωπαϊκά, χόροι και δεξιώσεις, φρονιδα για την υγεία στις πόλεις, αναδιδρόμωση της πολεοδομίας — παταίες, ευθυγραμμισεις δρό-μων — εφημερίδες, τυπογραφεία, λείχες. Πάντως, μετά την Επα-

2. Η αποδέχηση της ελληνικής εκκλησίας από το πατριαρχείο Κωνσταντινού-πολης, άμεσο αποτέλεσμα των αποφασισμών της Επανάστασης από τον Ισχυό-ριο Β' και τους διαδόχους-του, και ύστερα μιας νεοεπικής αντίληψης περί ανεξάρτη-του κράτους (εδώ θυμίζω και την επιρροή των Ρώσων επί του πατριαρχείου), προκά-λυσε αρκετές εντάσεις τα χρόνια εκείνα, και άφησε βέβαια πηλθάρα γραμμών τεκμη-ρίων. Τα γεγονότα ήσαν τα παρακλονυθισει κωμεί στο Charles A. Frazee, *Ορθόδοξος εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία 1821-1852*, Αθήνα 1987, για καλή ήαση είναι τα σχόλια του Αλέξανδρου Λούτσου, *Ο περιπλανώμενος... και η Αγία*, Αθήνα 1839, 160-168, πβ. και 61 (η «ρωσική ράβδος του Οικουμενικού Πατρι-άρχου»).

3. Ευνδικτική είναι η πολεοδομική δραστηριότητα που εκδηλώνεται στο Ναύπλιο αμέσως ύστερα από την εγκατάσταση της ελληνικής Διοίκησης, Νοέμβριο του 1823, δραστηριότητα που εντείνεται στα χρόνια του Καποδίστρια: φρονιδες για την ευθυ-γραμμισή των οδών, υδραγωγείο, υνδνοιοι, ίδρυση Νοσοκομείου, και άλλα, ανάμεσα στα οποία το πιο χαρακτηριστικό, η πρόταση για χάρτη ενός βουλεβάρτου, με γενροστοιχίες στις δύο πλευρές, ώστε να υπάρχει τόπος για περίπατο. Βλ. Ελένη Καπάκη, «Η πολεοδομία της Επανάστασης: Ναύπλιο, 1822-1830», *Τα Ιστορικά*, 1, τχ. 2 (Δεκέμβριος 1984) 265-282.

«κατάσταση», έγραφε στα 1832 ένας γερμανός ταξιδιώτης, ο Λουδοβί-
κος Ρός, «πολλά έχουν αλλάξει στα ήθη και τα έθιμα. Πριν απ'
αυτήν δεν τολμούσε κανένας Φράγκος ή Τούρκος να ρίξει μια ματιά
στην πόλη» — στην Τόρα αναφέρεται η περιγραφή — «ωρίς τον
κίνδυνο να το βάλει στα πόδια, γιατί γινόταν αντικειμενο χλευασμού
των χριστιανών. Ενώ τώρα όχι μόνο ήχα πολλά Ελληνες φορούσε φρά-
κιμα, αλλά είδα κι έναν ταξιδιώτη Τούρκο που εριγύριζε στους δρό-
μους ανεμπόδιστα ανάμεσα στον κόμπο. Όχι λιγότερο φιαλέυθηβερη
έγινε η συμπεριφορά των γυναικών. Παλαιότερα, μόλις και μετά
βίας τολμούσε κανείς να τις κοιτάξει κατά πρόσωπο. Έχω φάει σε
πολλά στίτια όπου οι γυναίκες έτρωγαν μαζί-τις στο τραπέζι». Η,
όπως του έλεγε ένας άγιος, αθηναίος αυτός, «είδατεν πολλά καινού-
ρια πράγματα, κι ανοιχάτε τα μάτια-τις κι *επίδρατεν*».

Το ελληνικό κράτος λοιπόν δεν κληρονομούσε απλάς κάποιες
επαρχίες της νοτιοδυτικής άκρης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας
του 1820. κληρονομούσε μια επανδωσμένη, κι έπρεπε να διαχειριστεί
τα κέρδη και τις ζημιές.

ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

4. Ludwig Ross, *Ermittlungen und Mittheilungen aus Griechenland*, Βερολίνο
1863. Χρησιμοποιώ την ελληνική μετάφραση: Λουδοβίκος Ρός, *Αναμνήσεις και ανα-
κωνώσεις από την Ελλάδα*, Αθήνα 1976, 138 και 265 αντίστοιχα. το «επίδρατεν»
ελληνικά στο γερμανικό πρωτότυπο η βεβαιή αυτή παρρησία χρονολογείται στα
1833.

επέρριπε την παράλληλη ανάπτυξη μικρότερων τοπικών ηγεσιών.
Συγχρόνως το οθωμανικό καθεστώς ήταν μια πολυθετική αυτο-
κρατορία η συνοχή-της βελτιώνεται στην υποαγλή δάων των υπηκό-
ων στον ηγεμόνα, ανεξάρτητα από θρησκεία, φυλή, γλώσσα, εθνοτή-
τα ή ό,τι άλλο. Ενώ το ελληνικό κράτος βασιζόταν σ' έναν καινούριο,
για την εποχή, συνεκτικό κρικό, την εθνική συνείδηση. Η ανάπτυξη
του νεοεθνικού αυτού ιδεολογικού πλέγματος, «Αλλά ο Λεάνδρος
είναι και Έλληνας, και ζει κατά τα 1833 και 1834. Ποιος είναι αι
πολιτικά-του ιδέαι; Είναι άνθρωπος της προόδου, και Οθωμανός
επιμένως. Είς τον Βασιλέα της Ελλάδος βλέπει την συγκέντρωσιν
των εθνικών δυνάμεων ενεργουμένην, την ευνοήθειαν διακδεχομένην την
αναρχίαν και την πρόδοον του έθνους καθ' ητέραν παραγλιπτατοποίησε-
ν».

Τα λόγια αυτά που ο Παναγιώτης Σούτσος βάζει στο στίγμα
του ήρωά-του — του ήρωα του πρώτου νεοελληνικού τυφιστορημά-
τος — είναι νοητικά χαρακκτηριστικά για το πώς εβίωσαν τις
καινούριες καταστάσεις οι άνθρωποι των χρόνων εκείνων.

Όσα στηριχτούμε σε ένα μόνο παράδειγμα για να εικόνολογη-
σούμε τις διαφορετικές που επέρριπε το καινούριο πολιτικό καθε-
στάς. Η Ελλάδα ήταν χώρα γεωργική, πρώτιστα. Επομένως κεντρι-
κό σημείο για την κοινωνική οργάνωση ήταν η κατοχή της γης. αν
βέβαια να χρησιμοποιούσε η κατ'εξοχή οριστική οργάνωση, η ταξική πάλι
είχε ως κέντρο ανακέντρωσιν τον έλεγχο και την κατοχή του βρακικού
παραγωγικού μέσου, της καλλιεργησιμής γης.

5. Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λεάνδρος*, Νάυπλιο 1834, σελ. γ'.

ως άμεσοι ιδιοκτήτες.) Έτσι αγροτικό πρόβλημα δεν υπήρξε στην Ελλάδα παρά ύστερα από το 1881, όταν ακριβώς προσαρτήθηκαν Θεσσαλία και τμήματα της Ηπείρου, όπου η απουσία ενός παρόμοιου καθεστώτος είχε επιφέρει, τα ίδια εκείνα χρόνια, τη δημιουργία μεγάλων γαιοκτησιών, των τσιφλικιών».

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΠΑΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΙΝΟΥΡΙΟ

Να μην φανταστούτε, πάντως, ότι τότε στο ελληνικό κράτος δεν θυμίζε την κατάσταση του 1820: Θα ήταν απίθανο να μην υπάρξει στο θέμα αυτό μια επανάσταση, και στο ελεύθερο κράτος — και διατηρείται, τροποποιημένο, και στην επανάσταση ανάμεσα στο θεσμικό πλαίσιο που επιβάλλεται με την επανάσταση, αστικών ελευθεριών, ακόητα και του Πανεπιστημίου — όπου δηλαδή του πάλαιματος ενός δικού, σύγχρονου, αστικού κράτους — και τα οικονομικά, κοινωνικά, νομικά πλαίσια που υπήρχαν. Υπήρχαν πολλοί που υποστήριξαν και τότε πως η ύπαιθρος πολιτικών κοιμημάτων, εκλεγμένης (από το 1844 και ύστερα) κυβέρνησης, ελευθερωτικής, αστικών ελευθεριών, ακόητα και του Πανεπιστημίου — απλώς το γινώστο ανέκδοτο του Κολοκορώνη, που μας φέρνει, ακριβώς, στο νοητικό πλαίσιο:

«Έβλεπε μέσα στον Κυβερνήτην, που χάλασε την Ελλάδα. — Γιατί; του απερίθρη εκείνος. — Γιατί έπρεπε να το κάμεις ό φράγκο και 15 να το αφήσεις τουρκικό. μετά είκοσι χρόνια να το κάμεις 10 φράγκο και να το αφήσεις 10 τουρκικό, και πάλι μετά είκοσι

6. Σημειώσεις εδώ στην ανάμνηση του Βασίλη Παλαιωτόπουλου, «Η Βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871» στον τόμο *Γροίχουσεν, κ.ά., Έκσυγγωνοί 226-230*. Μολονότι δεν είναι στόχος μου η βιβλιογραφική ενημέρωση για κάθε ζήτημα που θίγεται εδώ, κρίνω επωφέλες να παραπέμψω, για μια γενική εικόνα, και στον *Cyprus Ranki, Περιπέριαιές ευρωπαϊκές οικονομίες, 19ος-20ός αιώνας, Επιστολόγη (Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων, Ζεφεί: Τα Ζεφεινάκια της Επιστολόγης) 1986*.

χρόνους» και τα λοιπά, «ώστε μετά είκοσι άλλους τόσους χρόνια να

Πολύ έχει συζητηθεί ετούτη η αναγνωριστική το πρόβλημα ήταν σοβαρό, τόσο, που επιβίωσε στη σημερινή ιστοριογραφία: ακόητα υπάρχουν εκείνοι που νομίζουν ότι βιαστήκαμε να φραγκοψευδούμε, κι οι άλλοι που πιστεύουν απλώς ότι αρρήματα να εξευρωπαϊστούμε. Όμως, αν αποψύχουμε τους σκοπέλους μιας «ιδεολογικής» ανάλυσης του παρέρχοντος — τι θα θέλγατε, ή τι θα θέλγαν οι άνθρωποι εκείνης της εποχής να είχε γίνει — μπορούμε νομίζω να θεωρούμε πως η αναγνωριστική ανάμεσα στην πολιτική βούληση για εκσυγχρονισμό και στις όποιες κοινωνικές πραγματικότητες σκόπησε βασιδικήρακτιστικό: δεν μπορούσε τότε η κοινωνία ούτε να μη φραγκοψεύσει ούτε να εξευρωπαϊστεί εντέλως. Ήταν μια κεντρική-της αντίφαση, και, αλλά κοινωνίες δίχως αντιφάσεις δεν συναντάτε στην ιστορία.

ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΙΟ-ΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΟΘΜΑΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Χρειάζονται και άλλα πολλά για να κατανοήσουμε το πλαίσιο της εποχής. Θα αναφέρω δύο, θεμελιώδη κατά τη γνώμη-μου, χωρίς να σταθώ σ' αυτά διόλου. Απλώς πρέπει να τα

Το ένα είναι ότι στη διάρκεια της πνευνηκονταετίας που εξετάζουμε η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνατάων και η μεταρροπή των παραγωγικών σχέσεων — η ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ή άλλα λόγια — μεταμορφώνει με ταχύς-ρυθούς την όψη της παραδοσιακής κοινωνίας, κυρίως την Ευρώπη, και βέβαια την Αμερική. Είναι κάτι που συνήθως το λησιμονούμε θεωρούμε τον ευρωπαϊκό πολιτισμό ως έννοια στατική, και επομένως τον εξευρωπαϊσμό ως σταθερό στόχο. Ό,τι ωστόσο έπρεπε να επιτευχθεί ήταν η ένταξη στη δυναμική της ευρωπαϊκής πορείας — για παράδειγμα, δεν αρκούσε να αποκτήσουμε σιδηροδρομικό δίκτυο,

7. Διηγήσεις των συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836 υπάργουσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκορώνη, Αθήνα 1846, 288-289. Τα «Ρητά του Έργου Κολοκορώνη», από όπου και το παραπάνω, τα συνέλεξε είτε τα κατέγραψε ο Γεώργιος Τερεζίτης.

έτσιπε ο σιδηρόδρομος να λειτουργήσει ως αναπτυξιακός παράγων. Το δεύτερο είναι ότι χάρη στην ανάπτυξη ακριβώς της ευρωπαϊκής οικονομίας, αυτά τα ίδια χρόνια η οθωμανική αυτοκρατορία μπαίνει πιο αποφασιστικά στην επιρροή του δυτικού κόσμου. Είτε στα καθαρά οικονομικά ζητήματα, είτε στα κοινωνικά—παραχρήσιμων ευθεσιών, και τα παρόμοια—είτε σε ζητήματα ιδεολογικών συλλήψεων και νοοτροπιών, αρχίζοντας από την ανάπτυξη των εθνικών συνειδητήσεων, οι αλλαγές είναι σημαντικές. Και ο δεύτερος όρος σύγκρισης λοιπόν ήταν κινούμενος—σε ολόκληρη την προχώρα του ελληνοεθνικού αυτού τα πενήντα χρόνια. Ίσως εσώτο να αρτο-τελούσε μίαν από τις αιτίες των αλληλεπιδράσεων μεταπτώσεων—από την άκρα αισιοδοξία ως την πιο μαύρη απελπισία—που χάρακτηρίζαν, όπως θα δούμε, την αίσθηση που είχαν οι ίδιοι οι Έλληνες της εποχής για την πορεία-τους.

Β' Τα καινούρια προβλήματα

Προσάθησα να παρουσιάσω ορισμένες σταθερές, ορισμένες συντεταγμένες, για να κεντρίσω τη φαντασία ώστε να προσεγγίσουμε κάπως με τον νομ-μάς το παλαιο που όριζε την ελληνική κοινωνία. Αλλά για να ξεκαθαρίσει περισσότερο το παλαιο πρέπει να επιστήμα-νοητε και τα προβλήματα με τα οποία προκίετηκε το καινούριο ελληνικό κράτος άμεσα με την ίδρυσή-του.

Προκίετηκε: αυτός ο κάπως μεταφορικός όρος χρησιμοποιείται γιατι αποδίδει ένα κύριο χαρακτηριστικό των προβλημάτων ότι όλα ήταν καινούρια, αναπάντεχα, και επισπεύτηκαν ταυτόχρονα με τη δημιουργία του ελεύθερου κράτους, κατά τη δεκαετία 1830-1840s.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

Το πρώτο ήταν η πολιτική διασπαση των Ελλήνων. Ενόσο διακρούσε η επανάσταση, το ζήτημα δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστεί: φυσικά και δεν θα περιλαμβανόνταν όλες οι περιοχές που κατοικούνταν από Έλληνες στο κράτος που επιδιώκαν να συστήσουν οι επαναστάτες. Ακόμα και οι πιο τολμήρες απαιτήσεις περιορίζονταν στις επαρχίες που «σηκώσαν τα όπλα»—πράγια που βέβαια δεν έγινε αποδεκτό.

8. Το πολιτικό παλαιο μπροστ να το παρακαλοθήσει κανείς επαρκώς από το John A. Petropoulos, *Πολιτική και ανακτάση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Α-Β', Αθήνα 1985. το αρχαίο πρωτότυπο κυκλοφόρησε το 1968. Μία καλή πηγή για τα προβλήματα της εποχής αποτελεί το βιβλίο του Georg Ludwig Mauer, *Das griechische Volk, I-III, Χαλδαβέρη 1835* (και φωτομηχανική ανατύπωση 1968). Ελληνική μετάφραση: Γεωργ. Λούββη Μάουερ, *Ο ελληνικός λαός*, Αθήνα 1976.

9. Στο *Πολιτικόν Σύστημα της Ελλάδος* που ψήφιστηκε από την Ι' εν Τροίχη Εθνοική Συνέλευση τον Μάιο του 1827 ορίζεται: «Επαρχία της Ελλάδος είναι όσα έλαβον και θα λάβωσι τα όπλα κατά της οθωμανικής δυναστείας», Ανδρέας Ζ. Μά-

Και η λαογραφία λοιπόν, καθώς και η ιστορία, προστάθισε με την ανάπτυξη της να προσδιορίσει την εθνική ταυτότητα των Νεοελλήνων, να ορίσει τι είναι, τι πρέπει να είναι, μέσα στα όρια της εθνικής συνείδησης. Εφώτισε το πρόσωπο και το ανώτερο παρελθόν με ένα φως που αντλούσε τη λάμπη του από τις εθνικές ανάγκες. Τόσες λοιπόν κι αυτή ιδίως την ενότητα του χώρου και του χρόνου⁵². 'Εμειναν έτσι στη σκιά άλλες διαστάσεις της αγροτικής κοινωνικής ζωής, όπως λόγου χάρη η ενότητα, σε κάποια επίπεδα, ολόκληρης της βαλκανικής σέβης, έθιμα, πρακτικές που δεν είχαν άμεση σχέση με τη γλώσσα — η αρχιτεκτονική, η μουσική, η υφαντική είτε όποιες άλλες. Ο νοητός-μας κόσμος καθορίζεται, πάντοτε, από το ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο.

52. Πρ. Άλλη Κυριακίδου-Νέστορος, Η θεολογία της ελληνοεθνικής λαογραφίας: Κριτική ανάλυση, Αθήνα 1978 και Μ. Herzfeld, Ours once more. Folklore, Ideology and the making of Modern Greece, Austin 1982.

Δ' Το μέλλον του ελληνοεθνικού. Η Μεγάλη Ιδέα

'Ισως κανένα άλλο ζήτημα να μην υπήρξε τόσο καιρό εκείνα τα χρόνια — και τα επόμενα, ως το 1922. Ο όρος «Μεγάλη Ιδέα» σήμερα έχει μια αφηγητική χροιά, αφήνει μια γλυστή δυάρεστη, στυσφή, συχνά φορτώνουσα απόλαση του όλης τις κακοδοκίμιες της πρόσφατης ιστορίας.

ΣΤΕΝΑ ΟΡΙΑ

Ώστόσο πίσω από τον όρο κρύβεται μια πραγματικό-τητα ευρύτατη: το μέλλον, οι τύχες ολόκληρου του ελληνικού κόσμου. Τα όρια του ελληνοεθνικού κράτους θεωρήθηκαν από όλους και προσωρινά και στενά, και τα στενά όρια θεωρήθηκαν με τη σειρά-τους η κύρια αιτία της κακοδοκίμιος-του. «Αφ' ου χρόνου οι κραταίοι του χριστιανισμού Προκρούσει εις στενόν και βραχύν ορίων κρᾶββατον προσηλώσαντες την Ελλάδα, της απεκοψαν χείρας και πόδας», έγραφε στα 1848 ο Αλέξανδρος Σούτσος. «η Ελλάς κατά δυστυχίαν, φίλε-μου, είναι τόπος τόσον μικρός» σχολίαζε ο Δημ. Βερναρδάκης στα 1875, «τα στενά του βασιλείου όρια» θεωρούσε ως «κύρια αιτία» της αποτυχίας-του και ένας ξένος, ο Κρόνος Τάκεριαν. Τα ίδια έλεγε και το τραγούδι,

Στο κλουβί της Ελλάδος της στενής-μας κλεισίμενοι

Ένα τραγούδι που φαίνεται να δημιουργήθηκε στα χρόνια του Κριμαϊκού πολέμου. Το κλουβί ήταν ο ανασταλτικός φραγμός που ανακατίριζε όχι μόνο την πραγματικότητα αλλά και τη σκέψη των Ελλήνων⁵³. Η Μεγάλη Ιδέα φτιάχτηκε για να αντισταθμίσει αυτό ακριβώς.

53. Αλέξανδρος Σούτσος, Παλαιά και νέα Ελλάς, Αθήνα 1849, 15. Δημ. Ν. Βερναρδάκης, Καποδιστριας και Όθων, Αθήνα 1962, 8. Κρόνος Τάκεριαν, Οι

ΕΝΑΣ ΟΡΟΣ
ΑΞΑΦΗΣ ΚΑΙ
ΠΟΛΥΣΗΜΑΝΤΟΣ

Αν θα θέλαμε να επισκοπήσουμε τις μεταβολές που υπέστη στα χρόνια που μελέτησε ο όρος Μεγάλη Ιδέα, το περιεχόμενό δηλαδή που του απέδιδαν οι χρήστες-του, θα οδηγήματα σε αλληλεπιδράσεις. Τον όρο τον καθιέρωσε στα 1844 ο Κωλέτης, από το ερσισηίο βήμα της Εθνοσυνέλευσης. Αξίζει όμως να προσέξουμε πως και ο ίδιος ναίριερα, στα 1835, μιλούσε ακόμη για «μεγάλες ιδέες» — έτσι αόριστα, και στον παθητυτικό αρθρο⁵⁴. Όπως τελέκα επικράτησε κάτι που θα μπορούσε να λειτουρηήσει ως σύνθημα, ένας όρος συναιρούνται οι ποιηάες εκφάνσεις και αποκρύπτονται οι νοηαατικές αντιθέσεις. Είναι ενδεικτικό πως ενώ η ιστορία και η λογογραφία που αναφέρονται στο παρελθόν αποκτούν με τα χρόνια ευκρινέστερα περιγροάματα, η Μεγάλη Ιδέα, το τίελλον, στέθηκε αδύνατο να προσδιοριστεί με σαφήνεια.

Τρεις, σε πολλά αντικρουόμενες μεακρύ-τους προτάσεις, υποτάσσονται στο ίδιο λεκτικό περιβλήμα. Άλλοι υπονοούσαν κυρίως την εδαφική επέκταση — και στο σημείο αυτό σόβουε μια ενδοτερη αντίταση, που θα χρειασάτε να την αναλύσουμε παρακάτω. Άλλοι ανάμεσα-τους ίσως και ο Κωλέτης, εννοούσαν μια πνευματική αναγέννηση τέτοιας οριής, που θα έφερνε αυτοδίκαια τον εαγνήτισμό παολό-ό της ανατολής. Άλλοι βέπουν την πραγμαααοποίηση-της

Βάλλες της σήμερον, 104, πβ. και 91-92. «στο κλάση της Εαάδα»: Απρ. Ν. Σιλιάας, Σάλλοη Εθνικών αμαάτων, Αθήνα 1880, 83. Παροία παραβέγματα πολλά θα μπορούσε κανείς να παραθέσει. βλ. λόω χάρη εφημ. Ηλιος, 30, 6, 1833, σελ. 14 Σ. Α. Κουανούδη, Ηεπολόγιον, Αθήνα 1990, 97 (εργαφή του 1848). άρααα και ηηορικά το διατύπωσε ο Σπυρ. Τρικούρης στη συζήτηση της Εθνοσυνέλευσης του 1844 για τους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες «αν είναι στενά τα όρια και στενά οι παρηρησιό-ιας, δεν είναι όμως ούτε ο νου-ιας στενός ούτε η καρδιά-ιας». Παίρνω το παράδειγμα από το Ι. Δηάκης, Η πολιααική μεαβολή του 1843, Αθήνα 1991, 124.

54. Σε υπολήμαα-ά-του, γαλιικά γροάμενο, που αρχίζει ακριβώς έτσι: «Une des grandes idées», βλ. Κ. Διακιάτης, «Πρότασις καθιέρώσεως εθνικών επτεών και δημοσίων αγώνων κατά το πρότυπον της αρχαιόητος κατά το έτος 1835», Αθήνα, 73-74 (1973) 307-325.

στην εσωτερική, περισσότερο, ανασυγκρότηση του κράτους⁵⁵. Ας επιχρησώμε τις δειγμαααοληπτική περιηάκηση.

Η εδαφική επέκταση, λοιπόν, πρώτα. Στον πρόλογο της Ηάπια-σας Ιωάννας, 1866 δηλαδή, ο Ροίης συνοψίζει, φυσικά με ειρωνεία, την «μεγάλη ιδέα» στην απελευθέρωση των βόρειων επαρχιών — Θεσσαλίας και Ηπείρου — μινάχα⁵⁶. Στο αντίθετο άκρο, ο Νικόλαος Σαρίπολος εκθέτει στα 1877 στον βασιλιά Γεώργιο τις απόψεις-του απάας τας νήσους του Αιγαίου μηδέ της πατρίδος-του Κύπρου (εξαιρούμενη)⁵⁷. ... «Πολύ εκτεινέτε τα όρια της Εαάδος, διέκοψέ-τε ο βασιλεύς»⁵⁷. Και λίγα χρόνια αργότερα, γράφοντα για ζένο κοινό: «Εδών νομίζουμε πως είναι καθήκον-ιας να αντιηεαώπιουμε μια κατηγορία που όλοι μας προσάπτουν σ' εμάς τους Έλληνες, πως ο νου-ιας έχει σαφεί από τη μεγάλη ιδέα να αναγενήσουμε την εαγνήτική αυτοκατορία με την Κωνσταντινούπολη για πρωτεύουσα. Ε, λοιπόν, και! είτε οι Έλληνες πιστεύουμε, και δικαίως, πως η τουρκική καακκήη ηας αφάρεσε την πατριική ληρονοιακή»⁵⁸.

55. Από την παλιά των μεατών περιορίοια στο βασικό άβρο του Κ. Θ. Δηάκη, «Της Μεγάλης ταύτης ιδέας», Εαγνήτικός Ροηανησιός, ό.π., 405-418 και 596-598 και στη διαρφή της Έαης Σκοπέτα. Το «πρότυπο βααίειον» και η Μεγάλη Ιδέα, Αθήνα 1988 — βιβλίο παόιο, εξαερτικά καθοροηάμενο, έξυνο, αλλά με διαφορετική προσπηκή από όσα προτείνονται εδώ. Η δακή-ηου άποψη συλλέ-νεται (ενδεχομένως και να στήριεται) πιο πολύ με τη σύνοηα διατυπωμένη σέψη του Βασιήη Παλαιωτόπουλου, «Η βιοηηακή επααάσταση και η Εαάδα 1831-1871», ό.π., 6 (σημ. 6 στο «ισαγωγικό κεφάλαιο»).

56. Εφημ. Ροίης, Άπαντα, επιη. Άκης Αγγέλου, Α, Αθήνα 1978, 75. πβ. και 353 («Επιστολή ενός Αργινώτου»).

57. Νικ. Ι. Σαρίπολος, Αυτοβιογραφικά απομνημονεύααα, Αθήνα 1889, 240-241.

58. Νικ. Ι. Σαρίπολος, «Ce que la Grèce aurait pu être et ce qu'elle est», στο: Τα μεατά θάνατον, Αθήνα 1890, 167 (μεαφράζω εγώ). πβ. και 228. Η μεγλήη αυτη μελέτη γροάταν ήρω στα 1883-1884 (ό.π., 257 πβ. και 150). Ο Σαρίπολος ήταν

Και πάλι, στα ίδια χρόνια, ο Κων. Παπαρηγόπουλος: «Οι Ξα-βοί ουδέ έχουν τα προσόντων των απαιτητήτων προς εκπλήρωσιν της μελέτης ταύτης κοσμοπολιτικής εντολής, της κατ'αλήθειαν δηλαδὴ της Κωνσταντινουπόλεως. «Εξ ὧν των ἰθαγενῶν φυλῶν της Ανατολής η ἰδὴν ὡς εκ της ιστορίας αυτής και των σημειωθῶν συστατικῶν προορισμένη να ἀρξεί της Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ομοιογενεὺς η ελληνογενής»⁵⁹.

Το 1864 ο Αναστ. Ν. Γούδας δημοσίευε, για να υποστηρίξει τις δικές του, διαφορετικές απόψεις, ἕναν υποτιθέμενο διάλογο με ἕναν «αγαθό, ἀλλὰ λίαν εὐπιστο πατριώτη». «Ἡ Μεγάλη ἰδέα φιλε-ἴμου, τῷ ἀπαιτησάμεν, ἦτο και θα εἶναι το αἰώνιον ὄνειρόν-τις (...) τότε ἴδονο θα λογισθῶμεν ευτυχεις ὅταν ἀξιωθῶμεν ν' ἀκούσωμεν ἡλιαν λειτουργίαν εἰς την Ἀγίαν Σοφίαν. ἀλλὰ δια ν' ἀπολαύσωμεν ὅλα ταῦτα ταχύτερον, φρονούμεν ὅτι ἀντὶ να μεταχειρισθῶμεν το καρπο-φίαι (...) ἢ και αὐτὰ τα του τακτικού στρατοῦ ὄπλα, τα οποία σήμε-ρον δυστυχῶς (...) δὲν τα ἔχουμεν, και διότι πεινῶμεν (...) φρονούμεν ὅτι θα φθάσωμεν ἐκεῖ ἀσφαλτέστερον, ἀν μεταχειρισθῶμεν ἄροτρα, τέχνας, επιστημῆς και πολεμίσμων»⁶⁰.

1872 ἕνας ζῆλος, ο Κάρολος Τάκερμαν περιγράφοντας τα «Ὀυμπία», την ἐκθεση δηλαδὴ των ελληνοκίων προδόντων που γινό-ταν τότε στο Ζάππειο μέγαρο, σχολιάζει: «Εἶναι και αὐτὴ ἡλια των πολλῶν ἀγάλων ομοίαν αὐτῇ περιστάσεων καθ' ἃς η "Μεγάλη ἰδέα" της ελληνοκίης υπεροχής παριστῶται ἡλὴν ζῶσα». Και για το ἴδιο λεγόνος, δύο χρόνια ἀργότερα, ἕνα σχόλιο ἀπὸ την *Οικονομική Ἐπι-θεώρηση*, το περιοδικό του Ἀριστεῖοῦ Οικονομίου: «Ὅσοι νομίζουσι ὅτι η μελέτη ἰδέα εἶναι καθαρῶς στρατιωτική, λησιμολογοῦσι το εἶδος

στους φίλους του Κωλέτη. βλ. και το πόλημα που ἔγραψε για τον θάνατό-του, δ.π., 119-121). Ενδιαφέρουν και για την πρωιμότητά-του (1848) εἶναι ἀνάλογο χωρίο, σελ. 242 κ.ε.
59. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Επίλογος της ιστορίας του ελληνοκίου ἔθνους*, Ἀθήνα 1877, 439 και 440. πρ. και την ελακτική παραφραση του έργου, 455. *Επιανακαταβάνον-ται και στη δεύτερη ἐκδοση του 1886*. βλ. την επανέκδοσή-της, Ἀθήνα 1972, 15', 392 και 406.
60. Α. Ν. Γούδας, «Περὶ της Μεγάλης ἰδέας», *Μέλισσα Ἀθηνῶν*, 2 (1864) 96.

των παλιῶν τους οποιους δημοურγει ο βιομηχανικός ἡλιῶν αἰών»⁶¹. Ἡ τρίτη τῶρα τῶση, η εκπαιδευση. Κάνοντας λόγο, το 1860, ο Ιωάννης Τυτῶδης-Ἀφρονάτος για το πανεπιστήμιο και το υποου-γείο Παιδείας σημειώνει: «Δι' αὐτοῦ το 'ἔθνος μέλλει να καταλάβει πάλιν εν τη Ανατολή ἡν ἀλλοτε εἶχε θέσιν. Οὐχὶ τα ὄπλα του Ἀλε-ξάνδρου κατέκτισαν την Ανατολήν, (...) ο Ελληνοκίους κατέβαλε τους Ἀσιανοὺς, τα γράμματά»⁶².

Εἶναι ἀναμφίβολο πως η ἀπροσδιοριστία εβρήθησε την δημοτικὸ-τητα του ὅρου. ἴπως ταυτόχρονα αὐτὴ η ἀσάφεια, η ἐλλείψη του συγκεκριμένου, αὐτὴ εἶναι που εἰμποδίζει και τη νηφαλιδότητα. Μὴ ξεροντας τι ακριβῶς θέλουν, οἱ 'Ελληνοες της εποχής τα ἤθελαν ὅλα. Φαίνεται πως ἦταν κοινός τόπος να ἀπεικονίζεται η Εὐαγγέλια οτις γελαιογραφίες των ευρωπαϊκῶν εφημερίδων «σαν παιδικὰ φουστὰνε-λάς ντυμένο που ὅλο ἔκλαιγε και παραπονοῦνταν». Σε ἡλια τέτοια, «δημοσιευμένη στο ἰτακικό σατιρικό φυλάρο IL PARAGALLO», που, ὡς φαίνεται, ἔτσουξε πὸνὸν τον παιδικὸ πατριωτισμὸ της Ἡγευάδης Δέλια, οἱ ευρωπαϊκοὶ ἄλοὶ «το περιτριγυρίζαν και ρωτοῦσαν: "Τι θέλεις πάλι" και το φουστὰνελοῦντο μενο παιδι φώναζε: "Θέλω, θέλω το φεγγάρι"»⁶³.

61. Κάρολος Τάκερμαν, *Οἱ 'Ελληνοες της σημερον*, Ἀθήνα 1877, 140. πρ. και το σχετικό εἰδικὸ κεφάλαιο 97-114. Τα ἄλλια του Ἀριστεῖοῦ Οικονομίου ἐπιθῶθηκαν στα *εγκαινια του Ζαππειου, Οικονομική Ἐπιθεώρηση*, τχ. 12 (Φεβρ. 1874) 572-573. ἀνελλήσια και παραπομπὴ ἀπὸ την Χριστιαν. Ἀγριαντωνῶν, *Οἱ ἀπαρχές της ἐκβλοπῆς*, Ἀθήνα 1986, 265.
62. *Περὶ του νέου κανονισμοῦ του Πανεπιστημίου και της τῶλης των εν Εὐαγγέλια διδασκόντων κηλεις-τιες*, Ἀθήνα 1860, 60. Το φυλλάδιο κυκλοφόρησε ἀνώμια ο συγγραφέας ἀπὸ τον Ἰκλήν-Μέζα, αρ. 8386.
63. Πρόκειται για τον Antoine Grenier, *La Grèce en 1863*, Παρις 1863, 230. ἀνελλήσια και παραφραση, μετὰφραση και παραπομπὴ ἀπὸ το John A. Petropoulos, *Πολι-τική και συγκρότηση κρῶτος στο ελληνοκί βασιλείο*, Β', Ἀθήνα 1986, 645.
64. *Ἡγευάδης Σ. Δέλια*, *Πρώτες εβδημερίες*, επιμ. Π. Α. Ζῶνας, Ἀθήνα 1980, 125. πρ. και 152. Η πατριπία ἀντῶεται ἴρῶα στα 1885.

Τέλικά βέβαια σκάφεια του όρου, σκάφειες των προβέσεων, όλα

οφειλόνταν σε μια ουσιαστική εσωτερική αντίστοιχα. Είδατε, στο εισαγωγικό κεφάλαιο, πόσο δυσπροσδόκιμα ήταν όχι απλώς τα εδάφη, παρά και οι πληθυσμοί που θα περιλάμβανε μελλοντικά το

ελληνικό κράτος. Όπως πίσω από αυ-
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. Όπως πίσω από αυ-
τά τα προβλήματα κρυβόταν ένα άλλο.

Τι είδους μορφή θα είχε αυτό το μεγ-
λλοντικό ελληνικό κράτος; Θα ήταν μια
αυταπύξη του νεοεθνικού, του εθνικού κράτους ή θα είχε μια ανα-
βίωση του παλαιού, πολεμικού ποταμού, της αυτοκρατορίας; Με

άλλα λόγια, Αθήνα ή Κωνσταντινούπολη;
Το ερώτημα δεν είναι χωρίς σημασία. Γιατί ένα νεοεθνικό κρά-

τος, όπως το συμβόλιζε η Αθήνα, θα έπρεπε να αποδεχθεί τους
εθνικισμούς και επομένως και τις αντιπαρόθετες των υπόλοιπων
βαλκάνων, ενώ μια αναβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας θα

επιχειρούσε να τους ενσωματώσει σε μια καινούρια πολεμική — ή
σε μια οπισπονοδική, αλλά ως αφήσουμε το ζήτημα γιατί είναι πε-

ρίτλοκο⁶⁶ — αυτοκρατορία, με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη.
Αν έχω κατά κάποιον τρόπο τα πράγματα, οι Έλληνες της εποχής δεν

φαινόταν να είχαν συνευδεδητοποιήσει πως οι δύο άδεις ήταν αυτάρ-

τικές, πως η Αθήνα αντιστρατεύονταν την Κωνσταντινούπολη, πως,
για να χρησιμοποιήσω μια σκόρπια και αχρονολόγητη σκέψη του

Ανδρέα Ακακράτου, του μόνου, στο ζέρω, που διέκρινε το ζήτημα,
65. Τόσο η έννοια όσο και η ιστορία της βαλκανικής οπισπονοδικής έχουν περάσει

από πολλά ιδεολογικά πρίσματα, ώστε να μάς χρειάζεται προσεκτική διεκρί για να
ενοήσουμε το ζήτημα. Οι απόψεις του Ρήγα ανήκουν σε προ-εθνικό πάταμο. Είναι

λοιπόν κάτι το ριζικά διαφορετικό, το ίδιο και οι βαλκανικές συμπεριχές στο '21.
Στον ύστερο 19ο αιώνα, όσο έχω ενοήσει, ο όρος «οπισπονοδική» αποτελεί συνθήως

Modern Times, Νόρθαπτον Μασ, 1944, ιδιαίτερα το κεφάλαιο «The First Balkan
Alliance System 1860-1878», 84-122. Ουίτσο τη χρονολογία του βιβλίου πιο κοντά
στις πραγματικότητες, νομίζω, η Έλλη Σκοπέτα, Το πρότυπο Βαλκάνια, ό.π., κεφ.
«Η βαλκανική συνεργασία», 337-346. Πρέπει να προσέχουν και τα όσα σημειώνει ο

«όταν η Βαλκάνια λυγρύνει να πάρει την Πόλη, λυγρύνει να παρθεί από

την Πόλη⁶⁶. Γιατί πραγματικά μια ανασύσταση του Βυζαντίου —
εκτός που ήταν αυταπάτη — θα αποτελούσε κατά βάθος μια υποχώ-

ρηση και του ελληνικού εθνισμού.
Οπως αυτά δεν ήταν τότε ορατά. Και επειδή
ΕΘΝΙΣΜΟΝ
ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΠΕΡΙ

Εδώ χρειάζονται κάποιες περισσότερες εξηγήσεις. Από τα τέλη
του προηγούμενου αιώνα, και έως τα χρόνια της επανάστασης, η

ελληνική εθνική συνείδηση ήταν η μόνη, όπως είπατε, που είχε ωριμά-

σει και συγκροτηθεί στα Βαλκάνια. οι υπόλοιπες βρισκόταν ακόμη
σε μηδενικό ή, το πολύ, επιβραυκτικό στάδιο. Παράλληλα στην εσωτερι-

κή πυρμαίδα της ορθόδοξης αυτοκρατορίας οι ελληνόφωνοι χριστι-

ανοί κρατούσαν μια υπηλθέτερη κοινωνική βαθμίδα ήδη από τα χρό-

νια της κατάκτησης, γιατί αυτοί έλεγχαν το πατριαρχείο και την
εκκλησιαστική ηγεσία γενικότερα. Η άνοδος του επίπορου από τα

μέσα του 18ου αιώνα τους ενίσχυσε ακόμη περισσότερο, με αποτέ-

λυσία μεμονωμένα άτομα ή και σύνολα να ελληνοφωθούν ή διδάσκη
των γραμμάτων, και λοιπών των σχολείων, πολλαπλασιασσε εσούτην

την τάση, γιατί γλώσσα των γραμμάτων ήταν, πάλι, τα ελληνικά.
«Το μεγαλύτερο μέρος των κατόικων του Ζαγορίου», στην

«κατάγετα από την ελληνική φυλήν (...) το δε επίλοιπον κατάγετα
66. Πρόκειται για την αρχική φάση ενός ευρύτερου σχετικού σχήλου, στη μια όψη
ενός φάλου χριστιόβ. βλ. Φ. Μπουμπουλίδη, Αυτά έγραφα βιβλιοθήκης Σπ. Λοβερ-
δου, Αθήνα 1961, 31-32. Όσοι άλλοι είχαν συλλάβει κάπως την αντίφαση του ζήτη-

πιατός, το εβίλων ανηθικά: «Η κατάσταση του Ελληνικού Βασιλείου υπήρξεν αληθής
δοσολογία της μελέτης εθνικής ιδέας. Εφυλακισμένη το γένος εντός στενοχώρου επι-
κτής», έγραφε, στον πρόλογο του «Βασιλείου Διάκου» ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης,
Αθανάσιος Διάκος, Απομνημονεύματα, επιμ. Πάνος Λάμπρος, Αθήνα 1867, 31.

από βαλκανική φυλήν, ήτις εξελληνίζεται και καθημερινώς, και μάλιστα επί οκτώ χάρια μεταχειρίζονται ακριβή την κούτσουραβλακικήν⁶⁷.

Η, μάλιστα άλλη μαρτυρία, του 1820 και αυτή, που αναφέρεται επί της στα αμέσως προηγούμενα χρόνια. Πρόκειται για ένα σχόλιο που λειτούργησε στη μνηστική του Νουβί, κοντά στην Οχρίδα, και όπου ο δασκάλος «Πέτριος τους διδάσκει αυθαίρετως την Ελληνικήν Γλώσσαν, και την κοινήν (δία το να είναι Βουλγάροι, και Αλβάνται, και το Γένος, και την Γλώσσαν) την εγκύκλιον φιλολογικήν παιδείαν, και τα λοιπά⁶⁸. Ακόμα χαρακτηριστικότερος είναι ο έμμετρος πρόλογος που περιλαμβάνεται σε μια, ως την πούπε Μεθόδο νεοελληνικών, την οποία συνέταξε ο Δανιήλ Μοσχονάκης, Μοισιάδαξ,

Αλβανοί, Βάχοι, Βουλγάροι, αλλόγλωσσοι, χαρίζετε,

και ετοιμασθήτε δόμοι-σας Ρωμαίοι να γελείτε,

βαλβαρικήν αφήνοντες γλώσσαν, φωνήν και ήθη,

οπού στους απογόνους-σας να φαίνονται σαν μύθοι,

γένη-σας να τιμήσετε, ομού και τας πατρίδας,

τας αλβανοβουλγαρικής κτήνοντες ελληνίδας.

Δεν είναι πάλιν δύσκολον να μάθετε ρωμαίικα

και να μη βαλβαρίζετε με λέξεις πέντε δεκά

Εχετε εις τα χέρια-σας συγνά και μεγάλατε

το νεοτύπωτον αυτών βιβλίον όπου πάτε⁶⁹.

Ενδο οι υπόλοιπες βαλκανικές εθνικές συνειδήσεις δεν είχαν συγκροτηθεί, η ελληνοφώνηση ατόμων — ή και συνόλων — δεν συναντούσε αντιστάσεις. Γιατί οι παρθυσιοί δεν έβλιωναν την ένταξη ως

67. «Σύντομος διατριβή περί του Ζαγορίου», Μέλισσα, τχ. 3 (Απρίλ. 1821) 289 πβ. και 290.

68. Χαρίσιος Μεγάλης, Αγγελία περί του κατ' έτος τελούμενου κοινού Μνημοσύνου, Βιέννη 1820, 81.

69. Δανιήλ [Μιχαήλς Αδάμης Χατζή] ο Μοσχονάκης, Βισαγολική δόκακάλια. Περίεχουσα λέξικόν τετραγλώσσον, κλπ., δαυελλομαι το παρόδευμα από τον Em. Legand, Bibliothégraphie Albanaise, Παρίσι-Αθήνα 1912, 50-51. Για το ζήτημα βλ. και Αγγλική Κωνσταντινουπόλεως, Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετραγλώσσον λέξικόν του Δανιήλ Μοσχονάκη, Ιωάννινα 1988.

εθνική, παρά απλώς ως κοινωτική μετάταξη: περνούσαν από μία κατηγορία χριστιανών — αυτή ήταν η ταυτότητα-τους — σε μία άλλη. Ο ελληνισμός κερδίζει, αλλά δεν υπήρχε βουλγαρισμός ή αλβανισμός για να χάσει — αυτά ως τα 1830, περίπου, όπως είδατε, σπάναν άρχισαν να προβάλλουν η μία μετά την άλλη οι εθνικές συνε-

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ
ΤΩΝ ΑΛΛΑΝ ΕΘΝΙΣΜΩΝ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ

Με ένα τόσο ευνοϊκό και τόσο πρό-
σφατο παρελθόν δεν είναι δύσκολο να
κατανόησουμε γιατί οι Έλληνες στα-
θήκε αδύνατον να απειμπούσαν τους
αυθαίρετους οραματισμούς. Είχαν μείνει με την εντύπωση πως όαες
εσούτες οι γοργές αλλαγές οφείλονταν ποσόχρα σε δικές-τους οαίω-
ρίες. Δραία συνοψίζει αυτή την εντύπωση ο Νικόλαος Ζαρίπλος το
1866: «Και όπως, οικόρον και να το αναλογισθώ-τις! Ενώ ότε το
όλον Ελληνικόν Έθνος διετέλει δούλον, ηλληνίζον και παραδουαβίοι
επαρχία, αδελφοποιοίετο η Σερβία, ουδώς εδιχοστάται η Βουλγα-
ρία, η δε Θράκη και η Μικεδονία καθάρως ελληνίδες επαρχία και σε-
μύνοντο να λέγονται. μετά την της Ελλάδος όπως απελευθέρωσιν εν
τώ στενή αυτής κύκλω περιόριθην και κατεκλήσθη, εν στενή πεδύ-
χημαζήσαν παθών τον πύθον αυτής κυλίονσα, ενώ θρασείς κώπεσιν,
κλέφτες δηλαδή, έβαν προς έναν τους αδάμιαντας του εθνικού αυτής
δικόμητατος κλέπτουσιν»⁷⁰.

Η δυσάρεστη και σκληρή πραγματικότητα έπρεπε οπωσδήποτε να αντιμετωπισθεί. Αντιμετωπιθήκε στην πράξη: σχόλια, όπου ήταν δύνατον να σθηθούν, σθηθηκαν. συλλογοί, ποποτάκδα ελληνι-
κή. Όπως η ποή της ιστορίας δεν ήταν δύνατον να ανατραπει φάνη-
κε λοιπόν απαραίτητη η καταφυγή στον νοητό κόσμο της φαντασίας,

70. «Τρίτημα περί του κατωτέρου κήρου και περί εκπαίδεσεως» στο: Τα Μετά θάνατον, ό.π., 420. Βλ. για το θέμα, την εργασία-του «Η διαφοροποίηση της ελληνικής στασης απέναντι στους Βουλγάρους στα μέσα του 19ου αιώνα», Η Αριστερά Στήμα, τχ. 8 (Σεπτ.-Οκτ. 1984) 58-62 και Gunnar Hering, «Die Bulgaren in den Schriften griechischen Intellektueller in der Ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts», Münchner Zeitschrift für Balkankunde, 3 (1980) 47-66.

της αυταπάτης ακόμα: στον κόσμο των λόγων, των βιβλίων — εκεί δεν κρυβόταν αλλάωστε η κύρια δύναμη του ελληνισμού, αιώνες τώρα; Πριν από την επανάσταση οι Έλληνες λόγιοι τόνιζαν ακριβώς τη σημασία που είχε η γλώσσα προκειμένου να προσδιοριστεί η εθνική-εθνοσύνη: «Η γλώσσα χαρακτηρίζει το έθνος, η γλώσσα το διακρίνει από άλλων, η γλώσσα συνάπτει προλόγους και απόλό-γους»⁷¹, έγραφε στα 1815 ο Νεόφυτος Δούκας. Δυο χρόνια αργότε-ρα, 1817, πιο κοφτά ακόμα, ένας νεαρός μαθητής, ο Ανδρέας Θεοτό-κης: «Το γαρ έθνος εκ τόνης της γλώττης χαρακτηρίζεται»⁷². Αργό-τερα όμως, όταν ο εξελληνισμός των Βαλκανίων υποχώρησε, όταν σχολεία βουλγάρικα και ρουμάνικα άρχισαν να ανταγωνίζονται τα ελληνικά, το κέντρο βάρους θα μετατοπιστεί:

1855, ο Ικέσιος Άντρις: «Οι δε νυν χριστιανικοί λαοί Θράκης, Μακεδονίας, Ηπείρου, Μικρασίας και λοιπής Ελλάδος συνδέονται καλώς σήμερον δια της Ελληνικής παιδείας και γλώσσης, πάλιν δε φυσικότερον και στερεότερον έσονται συνδεδεμένοι και συγχωρησθ-μένοι μετά την ελευθέρωσιν του Βυζαντίου και την προσδοκώμενην Παιθέρωσιν της Ελληνικής Μοναρχίας, δι' ης ήσαν ηνωμένοι έως χθες εις έν σώμα (...). Οι νυν λεγόμενοι κοινώς Άρβανοί και Βούλγα-ροι της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης εισίν Έλληνες πραγματικάως την καταγωγήν και την ιστορίαν και την γεωγραφικήν θέσιν, διατηρούντες εν εαυτοίς μετά του ζενικού ιδιώματός και την εθνικήν γλώσσαν, αλλά προσκαίρω μετ'αχειριζόμενοι παράκκις εθνι-κόν-τι ιδιαίτερον όνομα μετά την πτώσιν της Ελληνικής Μοναρχίας, την παύοντες δια τούτο του αγκαίν και ποβελν την ελευθέρωσιν του Βυζαντίου και την ανόρθωσιν της Εθνικής Μοναρχίας και το κράτος

71. Νεόφυτος Δούκας, «Απάντησις προς τον λεγόμενον μισοπόνθρωπον, Επιστολήν προς τον παναγιώτατον πατριάρχην Κύριλλον, Βιέννη 1815, 74. Στο βιβλίο αυτό, ΠΡ, και την απάντησιν του Ινκτίου Ουγγροβλάχικα, Απολογία ιστορική και χριστική, 1815, ιδίως 108-109.
72. Αυτοσχέδιον πόνημα της ελληνικής γλώττης, Κέρκυρα 1817: παίσιω το παρά-θεμα από τον Κ. Ν. Στάβα, Νεοελληνικής φιλολογίας παράρτημα, Αθήνα 1870, 295 (όπου χρονολογία έκδοσης από παράρτημα 1811). Για τον Ανδρέα Θεοτόκη βλ. Παν. Χιώτης, Ιστορικά απομνημονεύματα Ζακύνθου, Γ', Ζάκυνθος 1887, 441-443.

της Ελληνικής γλώσσης (...). Ελλάδα (...). Ελληνισμός (...). Ενωμένοι και λέγομεν απ'αλλάπαντες οι Ανατολικοί λαοί πάντα τα εντεύθεν του Δουνάβε-ως, της Ζερβίας, της Ολμίας», του Μαυροβουλίου δηλαδή, «προς μεσημβρίαν μετά της Μικρασίας απόσης»⁷³.
Δέκα χρόνια αργότερα, 1864, ο Ευστάθιος Κανέβουλος θεωρητι-κόποισι ακόμη περιεσσότερο το ζήτημα: «ολήν προσοχήν δεικνύει ότι διακριτικών και κύριον της εθνικότητος γνώσιμα δεν είναι πάντοτε και πανταχού φύλη και γλώσσα (...). Κατά ταύτα λοιπόν η σημερινή τάξις των λαών προς συγκρότησιν εθνικοτήτων, ορθώς νοουμένη (...). Δεν σηκίαιει την πακινδρόμησιν λαού-τινος εις την της αρχικής φύλης αρχέγονον και φυσικήν έξιν του βίου (...). αλλ' επιζητεί την εν τη αναπτύξει ένωσιν»⁷⁴. Ορθώς νοουμένη λοιπόν εθνικότητα δεν είναι το να κοιτάξουτε πίσω, προς τη φύλη, τη γλώσσα, την καταγωγή, αλλά κούνοτο υπ' Ελληνών, και δι' άλλων, και δια της πάληδος των εν αυτοίς απαντωμένων ελληνικών αρχαιοτήτων, όλον αγλαίματων, να-ών, κτλ. αποδεικνύται»⁷⁵.

73. [Ικέσιος Άντρις], Πανελλήνις πόνημα στιχηρόν (...) υπό Ευθύποπουλος, πόλη 1855, 134-135. Για τον Ικέσιο Άντρις (1799-1881) βλ. Μιχ. Αργυρόπουλος, Χρονικά της Ανατολής, Α', Αθήνα 1944, 63 κ.ε.
74. [Ευστάθιος Κανέβουλος], Ο Βουλγαρισμός του ιστορικού, του εθνολογι-κού και του εκκλησιαστικού βήματος, Κωνσταντινούπολη 1864, 76, 81. Ολόκληρο το όιο Κανέβουλο (1824-1876) βλ. Τα κατά την ιννημόσυνον τελέτην του αιδίου μη-τροπολίτου Καισαρείας Ευσταθίου Κανέβουλου, Κωνσταντινούπολη 1876. πβ. και Ιωάννα Πετροπούλου, «Ο εξελληνισμός - εξελληνισμός των ονομάτων στην Καππα-δοκίαν», Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 7 (1988-89) 193.
75. Θ. Ασκήτηδης, Τα δια των Βουλγάρων εν τη Ανατολή τεκταινόμενα, Αθήνα

Βέβαια, ίσως και τα τρία παραδείγματα να ήταν και στα χέρια τους ακραία, ωστόσο δείχνουν καλά τα όρια στα οποία έφτανε, σε στιγμές παροξυσμού ο νοητικός κόσμος του ελληνοεπιστού. Ότε στάθηκαν σποραδικές οι ανάγκες στιγμές το βερίο κλίμα των εθνικών διεκδικήσεων — από όνες, προφανώς, τις πληυές — τις ευνοούσε.

«ΟΙ ΕΜΑΗΝΕΣ
ΕΞΑΝ ΜΑΑΝΟΝ ΔΙΑ
ΤΗ ΦΑΝΤΑΣΙΑΣ»
Ζταθήκαμε βέβαια σε σκόρπια παραδεί-
γματα, μα που επιτρέπουν ελπίσω να
καταλάβουμε αρκετά πως η ασάφεια, η
αβεδαφικότητα, η πολυμορφία της Με-

γάλης Ιδέας, η αδυναμία-της να στερήσει σε κάποιο έδαφος, δεν οφειλόταν σε κακούς χειρισμούς ή σε ανεπάρκειες, παρά σε αιλια εργλη. Γι αυτό και δεν υπήρξε αντίπαλη θεωρία. όσοι την αντιποέ- μισαν στηλίτευσαν απλώς τις υπερβολές-της, εσακασαν τις γλοιο- τητες, ή, μόνάχα, τους πολιτικούς-τους εχθρούς: «ως επιτηδείοτατος αλύπτης, κομπογιαυλίτης», έγραφε γύρω στα 1870 για τον Κωλέτη ο Θεόδωρος Ρηγόπουλος, γραμματικός άλαστε του Κοκοροτών, «εκήρυττεν εαυτὸν ηγέτην και αρχηγὸν της Μεγάλης Ιδέας, και υπε- σχετο εις τον Όθωνα ότι (...) θα εγκαθιδρύσει εν μια νυκτι τον βασιλέα και την βασιλίσσαν εις τον θρόνον των Παλαιόγλων, φρο- μίλους εις Κωνσταντινουπόλιν ως δι' αφοστάτου»⁷⁶. Αξίζει να πα- ρατηρήσουμε πως ο νουεχής και ψυχραμπος Κουμανούδης σχολίαζε τη λέξη «μεγαλοιδετική» (νόσος) του Ειρηναίου Αδωπίου: «Διατι να πιασθει αυτή η λέξις; Ίνα μας ελθει τάχα μικροιδετικis υγεία;»⁷⁷. Ίη δὴν εικόνα συμπληρώνει ωραία η περιγραφή του Ανδρέα Ζυγρού. αναφέρεται στη βάρβαρη του διαδόχου, 1868: «Αι εορταί της βαπτίσεως ήσαν πράγματι τελαλοσπερείς, αλλά προ πάντων συγκληνητικαί, διότι η Ελάας απέκτα τέλος βασιλοπαιδα βαπτίζομε- νον εν τη πίστει της ορθόδοξου εκκλησίας, και φέροντα το όνομα

1872, 21, υπατ. Ο Θ. Ασκητιδής που είναι άγνωστος από άλλου.

76. Θεόδωρος Ρηγόπουλος, «Ανακικη της Ιστορίας της επαναστάσεως των Ελλήνων» του Αντ. Πόκος-Ότρεν, στο: Απομνημονεύματα από των αρχών της επαναστάσεως μέχρι του έτους 1881, επιμ. Αθ. Θ. Φωτόπουλος, Αθήνα 1979, 312.
77. Συναγωγή νέων λέξεων, Αθήνα 1900 και 21980, στο κήματα.

Κωνσταντίνος, το οποίο παντός, Έλληνας την καρδίαν εκ παραδό- σεως συγκινεί, πολύ δε μάλλον συνεκινεί τότε, οπότε οι Έλληνες έζων μάλλον δια της φαντασίας ή δια της βετικότητας». «Τότε τουλά- χιστον, καιτοι κερδοβατούντες ηλπίζομεν, και το ελπίζειν είναι πάν- tote βέβαιο του απογοητεύεσθαι». Το κλίμα είναι θαρρώ ήμιο με εκείνο του Κουμανούδη. άλλωστε και οι δύο καταγραφές χρονολο- γούνται περί τα τέλη του 19ου αιώνα⁷⁸.

78. Ανδρέας Ζυγρός, Απομνημονεύματα, Β, Αθήνα 1908, 173.

Δεν ξέρω αν τα νομίσματα επιβεβαιώνονται ή αμφισβητούνται. Για μένα είναι αναμφισβήτητη ακόμια μία κντινομία στο επίπεδο των ιδεολογιών και των νοοτροπιών.

Ε' Η Νέα Ελλάδα εν τη Αρχαία

Είδατε πως η κρυστάλλωση της εθνικής συνείδησης πέρασε μέσα από την αναβάθμιση του Βυζαντίου, είδατε πως το παλιό σχήμα του ευρωπαϊκού, ή και του ελληνικού διαφωτισμού, που θεωρούσε πως η ελληνική ευθεσία καταλύθηκε με τη πύλη της Χαριόπειας, είχε μια αναταραχή. Το καινούριο σχήμα ήθελε τον ελληνισμό με τρία πρόσωπα, και ήθελε το μέισανό από τα τρία, το βυζαντινό, ίσο σε δύση και σε δόξα με το αρχαίο.

Αυτή η επισημη ιστορική θεωρία, που είχε παγιωθεί προς το τέλος της περιόδου-μάς, στάθηκε ως πάλι λογική κατασκευή. Δεν διαπέρασε τις συνειδησεις, δεν έφτασε, σχεδόν καθόλου στο επίπεδο των νοοτροπιών: εκεί τη θέση των προγόνων την κέρδησαν ζηλότυπα οι αρχαίοι. Όποτε χρειάζόταν, και διαρκώς χρειάζόταν, οι Νεοελληνες να καταφεύγουν σε πατραρχαβίες για να αντήρουν θάρρος και πίστη στον εαυτό-τους, ή παραδειγματικά προς τίμηση, στη, στους αρχαίους κατέφευγαν.

«Ναι, μπορούμε να ανήσουμε στην Ελλάδα ή στην Ελλάδα του έθνους», έγραφε στα 1836 ο Αλέξανδρος Σούτσος, «ή τις βαρβαρικές τας οχέρειους συγκρούσεις των φαντασιών (...) που τρέχει καθ' ημάς το σημειωμάκρον-της με τις ιδέας. Από πόθον μεταρρυθμίσεως καθολικής κυριεύοιμεν, δεν ευχαριστούμεται πάλιν εις την φουσταναία του Κωλέτου, αλλά ζητεί τον αρχαϊκό χιτώνα του Περικλέους. Δεν υπομένει τον άρπαγα Ιάκρυα της Αθηνάς, αλλά επιθυμεί τον τακτικόν στρατιώτην του Ιφικράτους»⁴⁹.
Είμαστε βέβαια ακόμια χωρίς στα 1836, αλλά ως σημειώσουμε πως Περικλής και Ιφικράτης λογαριάζονται ως σύμβολα «πόθου με-

49. Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Παιδείς*, Αθήνα 1836, 240. Τη συμπέραση ο ούτος στο μνημόνιά του, *Ο εθνοπατριώτης του 1831*, Αθήνα 1836 και 21874.

ταρρυθμίσεως καθολικής», και ταυτοχρόνα «νέαι ιδέαι». Οι αρχαίοι

οδηγούν τους νεότερους στον εκλιτονταρυσμό.

Φυσικά είναι και η δημοκρατία: στα ίδια περίπου χρόνια, γύρω

στα 1835, η «φιλαρχειβέρος νεοαία» για να εκφράσει τα αισθήματα

της κατά της Αντιβασιλείας οργάνωνει μιαν ιδιωτική παράσταση

με θέματα τον Αριόδιο και τον Αριστογέλιονα⁵⁰ — πολύ ευήλωτα.

Όπως δεν είναι μόνο η δημοκρατία, πρόκειται για ολόκληρο τον

αρχαίο κόσμο: η γλώσσα, η πολιτική και διοικητική ορολογία ειδικό-
τερα — Βουλή, νόμος, ψήφισμα, αστυνόμος, κοσμητήρ, πρόεδρος —
τα αρχαία ονόματα που αναβιώνουν, γίνονται μάλιστα και επίβια,
τα νομίσματα, που φέρουν αρχαίες παραστάσεις και γράμματα αρ-
χικά, τα κτίρια, οι τίτλοι των εφημερίδων και των περιοδικών —
Αθηνά, Ευτέρπη, Πανώρα, Παρθενών — ονοματοδοσία των δρό-
μων, των καφαριών, ακόμη και των βιομηχανικών προϊόντων, όλα
οδηγούν κατευθείαν στην αρχαία Ελλάδα. Το Βυζάντιο αποσιώζει

επιδεικτικά: ονόματα αυτοκρατόρων δόθηκαν σε μια φτωχογειτονιά
στις παρυφές της πρωτεύουσας — στη Νεάπολη — κανένας δεν σκέ-
φτηκε να ονομάσει το παιδί-του Άεοντα ή Ρωμαίο ή Ιουστινιανό.
Ακόμα και οι εκκλησίες στολιστήκαν με κορόνες κι αετώματα, ακο-
νίτα και στο νεοκλασικό επικρατούν τα ανθήρια, οι στήλες, τα αρχαι-
οσπερή αγάλματα, και ο χριστιανικός σταυρός υποτάσσεται στα
χλασικά ταφικά σύμβολα. Η ορθόδοξη εκκλησία, έχοντας ταυτιστεί
με το έθνος, απορροφήθηκε από τους αρχαίους.

Οι Άγιοι που προσπαθούν να αντισταθούν σ' αυτόν τον σαρωτικό
κατακλυσμό αισθάνονται αδύνατοι, γι' αυτό και σκληραίνουν τον
τόνο της κριτικής-τους: «Η λογιοκρατία αρχαίοιανία, οιστηρία-
τουμένη μάλιστα υπό των λεγόμενων διδασκαλίων, εις μέλην την
λαμπρότητα της αρχαίας Ελλάδος προσκολληθείσα, δεν δύνατο να

50. [Νικόλαος Ανδρικόκης], *Σελίδες-τινες της ιστορίας της βασιλείας του Όθω-
νος*, Αθήνα 1898, 90. Θυμίζω πως και το 1831 ο Αλέξανδρος Σούτσος παρομοίαζε
τους «τυραννοκτόνους» Μαρμαίχληδες με τον Αριόδιο και τον Αριστογέλιονα και
στα 1838 με την ανάληψη-τους αρχίζει τον *Περσικό ανέμω*, σ.π., 1839, 1. Και Άγιο
Κυριακού Αριότια.

διακρίνει εν μέσω των επακοουθησάντων ζοφερών αιώνων της γει-

κής εν τώ κόσμο κοινωμική και εθνολογική ανασυμπίεσεως το κατά

της βαρβαρότητος και της ασβεβείας πρωταρχικών προσώπων της Χρι-

στιανικής Ελλάδος, και να καταλάβει ότι ιδίως εν τώ προσώπῳ

εκείνῳ συμπλατίζονται και συμπληγνύονται τα συστατικά της νε-

ας του έθνους υπέρβας, δι' ὡν ηγέρθη και εσχάτως εις τον αιώνα

του 1821».

Αυτά καταγγέλλει στα 1862 — δεκα χρόνια ύστερα από τη διατύ-
πωση του όρου «εθνολογιστιανικός» — ο Νικόλαος Τ. Βούλαρης⁵¹.
Δεν είχε πάντως δικιο, δεν ήταν διόλου οι «λογοιδότατοι», ήταν ολό-
κληρο το έθνος που είχε καταληφθεί από αρχαιομάνια. Ο Τσιόγκας,
παλός κλέφτης, και καπετάνιος στην επανάσταση, «με δάην την
αμάθειάν-του, είχεν χλίτιν εις τας αρχαιότητες. ήθελε να μανθάνει
τες θέσεις πώς ονομάζοντο επί: Ελλάτων, ανδρερνε καμία φοραν
παλαιά ονόματα μεγάλων ανδρών, πολιτικών και στρατιωτικών, τα
εθιμά-των, τους πολέμους-των και άλλαν. Να θυμηθούμε και το
περίφημο «δι' αυτά πολεμήσαμεν» του Μακρυγιάννη⁵², που ήταν
ολόκληρος ποτισμένος από τη χριστιανική πίστη, και να μεταφέρου-
με δύο περιστατικά που άφησαν άναυδο, ευνόητα, έναν ξένο το 1863:
«Τις ήτοις θα πιστεύσει τοις λόγοις-μου, ότι καθήκονος εν τώ ανα-
γνωστηρίῳ της Βιβλιοθήκης των Αθηνών, είδον απέναντί-μου χωρι-
κόν-τινα εκ Αεβδαίας, βεβουβισμένον όντα εις την ανάλυσιν και
μέλειτην του πάτριων Φαίδωνος; ότε πάλιν κατέβηκον εκ Πει-
ραιώς εις Καλαμάκιον γηραιός-τις χωρικός εκ Μεγαρίδος, εγγύς
προσελθών, έδειξέν-μοι ενθουσιώδώς τους κρημνούς της Ζαχαμίνος
και της Ψυτταλείας, και περιεγραψε τας περσικίς μάχας ώσανε!

51. [Νικόλαος Τ. Βούλαρης], *Το βασίλειον της Ελλάδος και η ελληνική ορολο-
γία*, Κέρκυρα 1862, 120-121. «Εθνολογιστιανικός» ο όρος αποδεδιωνεται από
τον Κουμανούδη στα 1864 (εφημ. της Γριπάζως Βεατίας), ο Κ. Θ. Δημητράδης τον
αποδίδει στον Σπ. Ζαμπέλιο, 1852. Ακριβέστερα ο Ζαμπέλιος κάνει λόγο για «Ελλη-
νοχριστιανική ιδέα» (*Άσματα δημοτικά*, σ.π., 464. χρωστόν την επισήμωσιν στον
Αριστοτέλη Ζαΐνη).

52. Τσιόγκας: Νικ. Κασσιόλης, *Στρατιωτικά ενθυμήματα*, επιμ. Τ. Βαχογιάν-
νης, Α', Αθήνα 1939, 424-425. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Β', Αθήνα
1947, 63.

είχον συμβεί χθες»⁵³. Οι Νεοέλληνες ένωσαν όλο και περισσότερο απόγονοι των αρχαίων.

Απομένει κάτι ιδιαίτερα κρίσιμο· η θρησκεία. Τα παλαιότερα στοιχεία του χριστιανισμού είχαν επηρεησθαι και παλαιότερα· όπως από τα μέσα του αιώνα το ζήτημα πήρε ξεχωριστή έκταση, γιας και προσέφερε επιπλέον αποδείξεις ελληνοκρήτας, για αντι-κρουση του Φωκάλμπεκ⁵⁴. Όσοσο το θέμα δεν έμεινε απλά εκει:

στα 1901 ο Νικόλαος Γ. Πολίτης διατύπωσε, σε ιδιωτική επιστολή, αυτό που άρρητα πρέπει να είχε ήδη γίνει κοινός τόπος. «Η ημετέρα θρησκεία λέγεται μεν Χριστιανική», έγραφε σ' έναν γερμανό συνά-δεφό-του, «αλλά κατά βάθος διέτηρε ποσό της αρχαίας ελληνοκρήτας θρησκείας. Αυτός ο ποσός όχλος έχει αντιλήψιν περί των μετά βάνα-τον μάχιστα ουχί διαφορών εν τοις κυριώτατοις της των αρχαίων, τα δε χριστιανικά στοιχεία τοσούτον συνεφύησαν προς τα αρχαία εθι-κά, ώστε παντελώς δυσδιάγνωστα κατέστησαν»⁵⁵. Αυτόν, ακόμα και η θρησκεία, ακόμα και του «ποσό όχλου», διασώζει ακέραιο τον

53. K. K. Μενδελών-Βαρβάδη, «Η Ελλάδα επί Όθωνος», μέλητη πρωτοδημοσιευμέ-νη στα «Πρωσοικά Χρονικά», μεταφρασμένη στην εφημ. Κλειώ της Τεργέστης και αναδημοσιευμένη στην Μέλισσα 2 (1865) 19, όπου και παρατίττω.

54. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα Ε. Βυβλικής, Neugriechisches Leben verglichen mit dem Allgriechischen zur Erläuterung Beider, Βερολίνο 1840 και Curt Wachsmuth, Das alte Griechenland im Neuen, Βόνη 1864. Το πρώτο κεφάλαιο, το γερικό, του Wachsmuth μεταφράστηκε αμέσως στα ελληνικά από τον Εμμ. Τσανό, Η αρχαία Ελλάδα εν τη νεά, Κεφαλληνία 1868. Στο δεύτερο κεφάλαιο, που είναι οι σημειώσεις του πρώτου, ο γερμανός συγγραφέας παρακαλόυβει με παρότρυντα τα προηγούμενα σχετικά δημοσιεύματα. Βλ. και J. C. Lawson, Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion, 1902, Νέα Υόρκη 2 1864, Πρ. και Μιλάνη Τρούνης, Εμπλα-νουνά Βυβλικής, Ρέθυμνο 1991.

55. Το γράμμα του Ν. Γ. Πολίτη, γραμμένο αμέσως ύστερα από τον θάνατο της πεντάχρονης κόρης-του, και σε άμεση σχέση με αυτόν, κατάλληλοι σε μια εντυπωσιακή δήλωση «εξ αγάπης και εκ πεποιθένως ήμια και την θρησκείαν Έλλην». Μεγαλύ-τερα αποσπάσματα, εξίσου χαρακτηριστικά, Τιδνης Μ. Αποστολάκης, Τα δημοτικά τραγούδια, Αθήνα 1929, 312.

αρχαίο ελληνισμό, οι βυζαντινοί χρόνοι είναι σαν να μην υπάρχουν—κι αυτά όλα κατά τη μαρτυρία ενός λόγιου που διόλου δεν απέρρι-πτε τη συλλογιστική του Παπαρρηγόπουλου.

Ας κρατήσουμε λοιπόν κι εδώ τον δούλο από τη μια η αποδεκτή ιστορία, που δέχεται δύο προλόγους και τους βυζαντι-νούς, κι από την άλλη για σιωπηρά διακρυτή αντίληψη, που θέλει να καταγγείλασε αποκαλειστικά από τους αρχαίους.

απαγγέλλεται»⁵⁷. Το ζήτημα από την επιτυχία που είχαν οι λογιών λογιών ανθρωπολόγες το ζήτημα από την διάδοση των λευκωμάτων. 'Τως ακόμα καθαρότερα να διαφαίνεται από τη σημάσια που έπαιρναν για την κοινωνική ζώνη οι ετήσιοι ποιητικοί διαγωνισμοί που καθιερώθηκαν στα 1851.

ΠΟΙΗΤΙΚΟΙ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ

Ένδεκα χρόνια αργότερα δημοσιεύεται γάλι- κά μια περιγραφή της ημέρας που ανακοινώσαν- ταν τα αποτελέσματα: «Μια μεγάλη πανεπι- στησιακή τελετή, που τη γιορτάζουν οι Αθηναίοι, προσφέρει κάθε χρόνο στους ταξιδιώτες που περιηλούνται την Ελλάδα την ευκαιρία να αναγνωρίσουν τον ομόεθα εθνικό χαρακτήρα της νεότερης Ελλά- νικής ποίησης. Κάθε χρόνο το πανεπιστήμιο Αθηνών διεξάγει έναν ποιητικό διαγωνισμό, που έχει ιδρύσει ο ευπόρος πατριώτης Αμβρό- σιος Βάλλης, και απονέμει ένα βραβείο στον ποιητή που το έργο του κριίνεται το πιο αξιοσημείωτο ως προς τη σύλληψη, και το πιο κα- τάλληλο να οδηγήσει τη γλώσσα στην αρχική-της καθαρότητα. Η δημοσιότητα που έχει ορθωθεί για την επίσημη τελετή αυτού του δια- γωνισμού είναι η 2η Μαρτίου (...). Αυτή τη ημέρα ομόκληρη η Αθήνα είναι σε κίνηση, όαες οι κοινωνικές τάξεις ενδιαφέρονται επίσημα. Τα καφενεία και τα μπαζάρια ερητύωνουν, οι πακταίες γεμίζουν από το πλάνθος που χειρονομεί, φωνάζει, συζητά με την εξαψήνη που χαρακτυ- ρίζει τον λαό αυτόν. Αφού διαβαστεί για έκθεση σχετικά με τα διάφορα έργα που έχουν υποβληθεί στον διαγωνισμό, ο πρόεδρος ανακηρύσσει τον νικητή, τον συγχαίρει στο όνομα του έθνους, απα- γλάθει δυνατά τους στίχους του και τον στέφει με ένα δάφνινο στεφά- νι. Με τη λήξη το πλάνθος επευφημεί τον στεφανωμένο ποιητή και τον πηγαίνει ως το σπίτι του σχεδόν εν θριβή»⁵⁸.

57 Το ειδικό βάρος της ποίησης

Στα 1919 δύο χρόνια πριν από τον θάνατό του, ο Ν. Γ. Πολίτης απαντούσε στα ερωτήματα ενός δημοσιογράφου για την άποψή του στο γλωσσικό ζήτημα. Αντίθετα απ' ό τι περίμενε ο δημοσιογράφος, ο Πολίτης εκδήλωνε την υποστήριξη του προς την «οιτιάνη» καθα- ρεύουσα, τόσον εις την λογοτεχνία όσο και εις την επιστήμη». Και για να στηρίξει τις απόψεις του, ανέφερε στα παλαιά, στα χρόνια που μας αφορούν:

«Εις την εποχήν-μας οι ποιηταί έγραφον εις την καθαρεύουσαν

και επικοινωνούν με το πλάνθος. Εις τας διαλέξεις-των, εις τας τελε- τὰς όπου απήγγελλον τα ποιήματα-των συνέρρεεν κόσμος. 'Ήσαν ενδοξοί». Και παρακάτω, «τα ποιήματα-των μας συνεκίνουν, προσέ- τει ο κ. Πολίτης. Εγνωρίζαμεν τα καλύτερα έργα-των από μνήμη». Άρχουν τα αισθητήματα-μας και τους πόθους-μας. 'Ήσαν ποιηταί εκείνοι. Ενώ οι σημερινοί... — 'Ήσαν πολλάι οι ποιηταί της εποχής

-μας; — Εις μέαν στατιστικήν-μου εσημείωσα 3.000»⁵⁹.

Δεν πρόκειται για ύστερη μυθοποίηση των παλαιών καλών χρό- νων. Η καθαρεύουσα ποίηση είχε πραγματικά μεγάλη απήχηση, ζού- σε στα χείλη του κόσμου — των πορφωμένων εννοείται. Το ζήτημα από πολλές μετρήσεις λόγου χάρη ο Βικέλας αναφέρει πως η μετέ- ρα-του «ηλεκτρα την ποίησιν, ενωρίσεν εκ στίχους τα εκλεκτότερα ποιήματα των συγρόνων τότε ποιητών-μας, ηρέσαστο δε να του

56. Η συνέντευξη δημοσιεύτηκε στην εφημ. Αθήναι του Γ. Κ. Παπ, σε δύο συνε- χείς (έχω σημειώσει την πρώτη ημερομηνία, 22 Φεβρ. 1919), με υπογραφή Ζτ. Διδώνης]. Ο Γ. Αποστολόκης, δ. π., 321-322 την αναφέρει και τη σχολιάζει. είχε άλλωστε δημοσιεύσει έντονος αντίδοκος: βλ. Παπ, Μούλας, Ο λόγος της αποστ- ας, Αθήνα 1992, 399-400 (η αντίδραση του Η. Βουτιρίδη παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον).

57. Δ. Βικέλας, Η ζωή-μου, Αθήνα 1908, 64. Πα. Γ. Δροσίνης, Σκάρπια φύλλα της ζωής-μου, Β', Αθήνα 1982, 30 και 70. Παραρτήματα της έκδοσης των Μνημοσ- νων του Αριστοτέλη Βαλααρίτη ο Δημ. Παπαρηγόπουλος, στο περιοδικό Βήκη Βιβλιοθήκη, 3 (17, 1868) 360, σημειώνει: «Τρίτον ήδη εκδίδονται αι ποιήσεις αυταί, ως πάντες και οι ελαχίστην έχοντες γλῶσσαν γινώσκοντες εκ στίχους».

58. E. Yemeniz, La Grèce moderne, Παρισι 1852, 216. Για τους ποιητικούς διαγω- νισμούς.

Τα ίδια χρόνια, στην Κέρκυρα, παρόμοια τελέτη: στις 26 Ιουλίου 1853, σε ειδική τελέτη, στέφεται «ποιήτης» ένας ευνοημένος παλί- της, ο Γεώργιος Κανδιάκος Ράμας. Και η γιορτή είναι, όπως και στην Αθήνα, επίσημη και δημόσια: γίνεται «στην περιφανή αίθου- σαν του Ιονίου πανεπιστημίου, ήτις φέρει το χαρμικόν όνομα 'Ουπί- πος», και την παρακαλούμε «πλήθος άπειρον, ενταυτίφ δε και εκλε- λεγμένον»: η καλή κοινωνία; οι αρχές; η διάνοχη — ο Μουστοζύδης, ο Tommaseo, ο ίδιος ο Ζολάμπς. Και δεκα περίπου χρόνια αργότερα ένας κερκυρακός σάββανος «Αναγεννησις» κηρύσσει τον Βαλακρίτη»⁵⁹.

Ποσοτικά τέρατα στοιχεία σύμφωνα με μια στατιστική που δημοσιεύθηκε στην «Πανόραμα», το 1851, από τα 109 βιβλία της χρονιάς, τα 23 ανήκαν στην κατηγορία ποίησης, το 1852 στα 108 τα 17 — ποσοτά 21% και 16% αντίστοιχα. Η ποίηση είναι και στις δυο χρονιές σαφώς η πολυαριθμότερη κατηγορία. Ο αριθμός των αντισυ- των είναι επίσης εντυπωσιακά υψηλός: οι Χαρακτήρες του Δημ. Παπαρηγόπουλου τυπώνονται σε 2.000 αντίτυπα, Η φωνή της καρδιάς-μου του Δ. Καμπούρογλου σε 1.500, η δεύτερη έκδοση των Ανότων του Ζαλοκώστα σε 2.500 αντίτυπα, πολλά άλλα έργα σε 1.000 — αυτά γύρω στα 1870-1875⁶⁰.

Μουίλιας, Les concours poetiques de l' Université d' Athènes 1851-1877, Αθήνα 1989.
 59. Κανδιάκος Ράμας: Πανόραμα, 4 (1853-54) 363-364. Βαλακρίτης: Αθήνα 1989.
 Γεωργιάδης και Γ. Η. Σαββίδης, «Αθηναϊκά κείμενα του Βαλακρίτη, Η», Παλί- φηστον 3 (1986) 49-50.
 60. [2τηφ. Α.] Κ[οινοβούδης], «Βιβλιακά», Πανόραμα 3 (1852-53) 567-568. πρ. και 408, όπου στατιστική για τα έτη 1850 (18 ποιητικά σε σύνολο 88) και 1851 (ατελέστερη αυτή). Ανάλογη στατιστική από τον ίδιο στην εφημ. Φιλάνταρς, 7.2.1851, για τα έτη 1849 και 1850 (το 1849: 16 ποιητικά σε σύνολο 146). φωτο- γραφία από το αρχείο Κοινοβούδης στην Ε.Β.Ε. που προήχθησε η Ζοφία Κοινοβού- Μπαταίου την ευχαριστώ. Για τους αριθμούς της κυκλοφορίας των ποιητικών βιβλι- ων στηρίζεται ο Άλκιος Άγγελου στην εισαγωγή του: Εφημ. Ροίτης, Ζαχαροβήματα, Αθήνα 1986, σελ. 98'. (Οι «Χαρακτήρες» του Παπαρηγό- πουλου δεν είναι βιβλία καθ'αυτὸ ποιησης, είναι σύντομα θεατρικά, πολλά από τα οποία είναι έπιτετρα).

Νομίζω πως τα στοιχεία αποκούν η ποίηση και ποιοτικά και ποσοτικά έπαιρνε κεντρική θέση στην κοινωνία της εποχής. «Αφ' ότου απεσεύσασάν τον Οθωμανικόν ζυγόν», έγραφε στα 1839 ο Αλέ- ξανδρος Ζούβτος, «πόση ποιημάτων αθόνια και πόση ποιητών σπα- νίσι». Ο ρόλος του ποιητή ήταν λοιπόν επίσημος και συνήθως βαρύς: «ο ποιητής γίνεται επιτέλους», εν τέλει δηλαδή, «ο τύραννος της μικρής κοινωνίας», έγραφε, για τους Ζούβτους ακριβώς, ένας μετα- γνεστότερος μεταφραστής-τους»⁶¹.

ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΠΗΤΟΡΕΙΑ

Το μέγιστο μέρος της ποίησης γράφεται, βιβλία, στην καθάρα βουσα. Ας παραμερίσουμε για την ώρα το γλωσσικό, κι ας σταθούμε στα υπόλοιπα στοιχεία-της: τη λαρπία του επιθέτου, τη ρητορεία, την υπερβο- ρωμένη έκφραση. Στοιχεία όσα τούτα ποιητικά — άσχετο αν δεν μας τέρπουν σήμερα — δηλαδή στοιχεία που προσπαθούν να μετατρέψουν τον καθημερινό λόγο, να τον ποιήσουν, να τον υψώσουν, να τον εντεινουν. Μια έξαψη, της πραγματικότητας, για ατιμάσφαιρα φρι- κιδεώς χαρακτήρηζει την ποίηση της εποχής — και την εθνικου περιεχομένου και την ερωτική. Μια προσπάθεια να αποκτήσουν τα πράγματα διαστάσεις, έστω και με το ζόρι.⁶²

Αν τώρα συνδυάσουμε το ειδικό κοινωνικό βάρος της ποίησης με την υψηλότερη της γραφής-της ή πορούτε νομίζω να φανταστούμε καλύτερα τον ρόλο που κρατούσε: ένα είδος καταφύγιο, όχι πινάκχα ατομικό παρά και συλλογικό, για έλπιδα καταξίωσης, έστω και με τα λόγια. Μία από την ποιητική δημιουργία η ελληνική κοινωνία έλπίζει σ' ένα απότομο ποιοτικό άλμα που θα της χάρισει το καινού- ριο, επιθυμητό πρόσωπο — ή ήπως δεν είχε γίνει το ίδιο με τα δημό- τικά τραγούδια; Απότομα, χάρη στο ποιητικό τάλετο του ελληνικού λαού, κερδίσαιτε τη γενική εκτίμηση, τον θαυμασμό των Ευρωπαίων.

61. Αλέξ. Ζούβτος, Ο περιπλανώμενος... και η Αγγλία, Αθήνα 1839, σελ. β'. Γ. Τσοκόπουλος, «Οι αδελφοί Ζούβτος», Διαλέξεις περί ελληνικών ποιητών του Ιθ' αιού- νος, Α', Αθήνα 1925, 221.
 62. Δεν νομίζω πως χρειάζεται κανείς να παραπέμψει κίππου για να στηρίξει την άποψη αυτή. Ουμίζω πάντως την ρωμάξα της Ζολάμπ, «Το έθνος πρέπει να μάθει να θεωρεί εθνικών ό,τι είναι Άλκίβης». Χρονολογείται γύρω στα 1850.

Η ποίηση μπορούσε να γίνει το τελικό βήμα. Ας αποτυχαίνουμε στρατευμένα, για την εκβιομηχανική κοινωνία — κι άλλωστε για την Μεγάλη Ιδέα, λόγου χάρι, χρεωκόλλωνταν υποδητή, ενώ για την ποίηση αρκούσε το θεόσταγτο τάλαντο.

Κάποιο βέβαια λογικό σφάλμα κρύβεται πίσω από όλα αυτά: αν η κοσμογονία, η κοινωνική ανάπτυξη συμπαρασύρει κάποτε και την ποίηση, η ποίηση, ιδίον-της, δεν φέρνει κοσμολογία — δεν μπορεί καν να κερπίσει. Η σιωπή του Κάλβου, η συντηρητική του Στάσιου, είναι φαινομένη που το μαρτυρούν αποφασιστικά, τραγικά ίσως για τα ίδια τα άτομα. Όπως αυτές είναι βότες, ψύχραιμες κρίσεις οι κοινωνίες δεν διέπονται από τη λογική. Απέβλεπαν λοιπόν στην ποίηση, προσπαθούσαν να αναγκάσουν το πραγματικό στο φραστικό. πύσσα στο κλειστό κυκλώμα του ποιήματος η παραγκιλιάρητα μπρούσε να έρθει στα επιθυμητά μέτρα — προσωπικά βέβαια, όσο διαρκεί η αναγέννηση του ποιήματος.

Γι' αυτό κι η ποίηση πήρε έναν αυστηρό πατριωτικό χαρακτήρα, γι' αυτό και όλοι κατάγλυφα την «οβελία» και επιζητούσαν την «ελληνική» ποίηση, γι' αυτό και η ποίηση σκόνηνε φαινόμενο κατεξοχήν ελλαδικό. Οι υπερόυλοι, που δεν ένωσαν πατριώτες πατριωτικές εφέρες, που δεν ένωσαν ευθύες παρά για τον εαυτό-τους, αδιαφόρησαν για την ποίηση. Η Κωνσταντινούπολη, που στις ακτές της «η Ποίησης της νέας-της Ελλάδος εγεννήθη», απέμεινε ύστερα από το 1830 και για όσον τι ένωσαν ποιητή μονάχα, τον τυφλό καθηγητή Ηλία Τανταλίδη. Και όταν κάποιος πλούσιος, στα 1862, πρόσφερε στον Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικών Φιλολογικών Σύλλογον κάποιο ποσό, 5000 γρόσια, για να συσταθεί κι εκεί ποιητικός διαγωνισμός, η διοίκηση του Σουλτάνου προτίμησε να δαπανησει το ποσό για να βραβεύσει «ιστορικάς ή τοπογραφικάς συλλογὰς»⁶³.

63. «Η Ποίησης της νέας-της...»: είναι ο τίτλος του Αλέξανδρου Σούτσου, από το παλιό γλωσσικό απόδομα-του «Επιστολή προς τον Βασιλέα της Ελλάδος Όθωνα». Για τη στήση του εν Κωνσταντινουπόλει Ε. Φ. Σουλτάνου, βλ. Τατιάνα Στάκου, Ο Εν Κωνσταντινουπόλη Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Αθήνα 1967, 30. Είναι ενδιαφέ-

Γι' αυτό και αφορμήμένη από το συλλογικό, τίμια διαδίκασια εξέτασεν, η ποίηση αρχαίως όλη τη λογισμένη — τρεις χιλιάδες ποιητές είχε λογαριάσει ο Ν. Γ. Πολίτης. Ο κάθε λόγιος, νεαρός ή όχι, δοκίμαζε κι εκείνος την τύχη-του, προσπαθούσε να συγβάλει τις τις δυνατότητες-του στην ποιητική αστροβασία του ελληνισμού. Και αντίστροφα, αρκούσε ο λόγος να είναι επιμετρός για να πέβελζε της ποίησης: αφού η κοινωνία είχε τόσο την ανάκλη-της, δεν διανοήθηκε ούτε στιγμή να την κρύψει, να την υποβάλλει στον ελάχιστο έλεγχο. Την δεχόταν όπως ήταν.

Μέσα από ετούτο το πρίσμα μπορούμε νομίζω να διαβάσουμε σωστότερα τα όσα έλεγε το 1919 ο Ν. Γ. Πολίτης, αλλά και την αντίστροφη όψη του νομίσματος, που διατύπωνε στα 1877 ο Εμ. Ροδής:

«Το δε όντως περίεργον είναι ότι ο Έλληνας, ούτε πνεύματος ούτε νοημοσύνης απορρών, ουδ'όπως απαρτάνται περί της αξίας πάντων τούτων. Αλλά εξ ανοχής και ραθυμίας ακολούθων το επικρατήσαν πείσμα της επιδείξεως, θέλει ακαδημία εν πληροστάτη γλώσσει ότι δεν υπάρχουσιν ακαδημιακοί άνδρες, βραβεύει έργα τα οποία εξ όλης της καρδίας περιφρονεί, χειροκροτεί ανηδιστών, ακρόαται χασομιτώνος ανελευτήτους λόγους και είναι ο ίδιος έτοιμος να ομιλήσει εκ του προχέρου περί πάντος πράγματος, ουχι εκ τύφου η υπερβλαβούσης πεποιθήσεως εις τας γνώσεις-του, αλλά απλάς διότι νομίζει την εκστοίχισιν λήρων πράγμα όσως καθ' εαυτό αδύνατον και αβασβής»⁶⁴.

64. Στο περίφημο άρθρο-του «Περί συλλήθονος ελληνικής ποιήσεως», βλ. Άπαντα, επιμ. Άκης Άγγέλου, Β, Αθήνα 1978, 294. 1882, 194-198. 21882, 194-198. 21884, 238 και Γ, τυχές κρίσεις του Σπ. Βασιλείδη, Άττικαί Νύκτες, Δ, Αθήνα 1884, 238 και Γ, που δεν φαίνεται να εννοούσε την ποίηση, στήριζοιται στις, πάντα αμύφητες, αση-χόρον ότι και η Επιστολή (που δεν ήταν ιδεολογικά πλήρης ενταχμένη στον ελλαδικό

διαθήκη όπου δεν γίνεται λόγος για τον Θεό και το υπερπέραν. Οπτικότερα, και ίσως πιο ευδιάκριτα παραδειγμάτα, θα έδινε για Οπτικότερα κινήματα, ή η συνειδητές, και θα προσπαθήσουμε από αυτές να αποδερμαθούμε με πληροφορίες. Λόγου χάρι η ενδυμασία. Στην προεπιστάτικη Ελλάδα — ο δακλάρια τα Βαλκάνια — τα ευρωπαϊκά ήταν απαλοποιημένα για τους υπόπτους, τουλάχιστον για τους άντρες. η σχετική φάρτυρα αξίζει να παρατεθεί οδονκλήρη:

Η ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ
ΩΣ ΝΟΟΤΡΟΠΙΑ

«Δια του παρόντος-μού υποσχεται ο γράμματος δηλοποιώ εγώ, ο κτάνων υποεργατήρας Χατζή Χρίστος, υιός του Ηλία, από της επαρχίας Βελασσού, ότι ευρεθείς εν Κωνσταντινουπόλει, και αποφασίως εις το να περάσω το υπόλοιπον της ζωής-μου ενταύθα εις Βασιλεύουσαν με στήλια βαλκανικών, απέβαλον την φράγκικην ενδυμασίαν, και αποκατέστην οικεία-μου βουλή και προαφέρει καθολικώς βαλκάνικης βασιλείας, διό και υποσχόμαι και του λοιπού να υπόκειμαι κατά μεν το πνευματικόν εις την Μεγάλην του Χριστού Εκκλησίαν, και εις τον κατά κοινόν οικουμένικόν πατριάρχην, κατά δε το πολιτικόν να είμαι και να λογίζομαι γνήσιος βαλκάνικος υπερέας και υπόφορος της κρατικής ταύτης οθωμανικής βασιλείας, χωρίς να γνωρίζω ποτέ άλλην πια ζώνην εξουσίαν. Ταύτα υπόσχομαι να φυλάξω μεχρι τέλους της ζωής-μου, και να διαχωρισθώ και υποσχεθείς-μού ταύτας παριστώ και σφρόδως, και εις τας υποσχεθείς-μού ταύτας παριστώ και τον κερήν-μου, κἀτοικον όντα εις την ενόριαν του Εδρανεκάτι-ου. Όθεν και εις ένδειξιν έγένετο το παρόν-μου ενυπόγραφον υπό-σχετικόν γράμμα και εδόθη τη Εκκλησία. 1827 οκτωβρίου 20»!

1. Μανουήλ Ιω. Τεβέν, Εκκλησία Βυζαντινή εξ εκρήβουλιαν, Κωνσταντινού-

Τρίτο κεφάλαιο

Συμπληρωμές, σκέψεις και νοοτροπίες

Διόλου δεν εξαντλήσαμε τις όψεις, τις έννοιες και τις ιδεολογίες, ό,τι παρουσιαστική ήταν για επιλογή που απλά προσπαθούσε να την είναι οδύρα τυχαία. Έμειναν απ' έξω πολλά και σημαντικά η εκπαίδευση και η αξία των γραμμάτων, οι τροπές της θερηκευτικής συνειδησης, οι οικονομικές αντιλήψεις, οι φιλοσοφικές επιλογές — όα έχουν τη θέση-τους σε μια προσπάθεια να ιδωθεί όσο σφαιρικό-τερα γίνεται η κοινωνία.

Ότε και είναι εύκολο να προσεγγίσουμε τον 19ο αιώνα. πάλι-

τροπος, ανιμιματικός, πρωτεύικός και — είναι κι αυτό — πάροτος σε πηγές, τις δεχτεί κάθε τι α τονάχα όψη-του. Αν κάτι θέλουμε να δέξω, αν κάτι πιστέψω ότι είδα, είναι πως όα όα αναλόγουμε, καθώς και εκείνα που αφήσαμε απέξω, πλέκονται τεταξό-τους, ακουμπάει τό να στί άλλο, χωρίς ωστόσο να χτίζουν σνολο ενιαίο. Δεν βρίσκουμε έναν κοινό παρονομαστή, έναν μίτο που να οδηγεί στην έξοδο του λαβυρίνθου. Δεν βλέπω παρά μία λέξη που να τα χαρακτορίζει όα — τη λέξη «αντιφατικότητα».

Αλλά και πάλι, τα όα εξετάσαμε και τα όα δεν εξετάσαμε αναφέρονται σε συνειδήσεις, σε ιδεολογίες. Ιπάρχουν συμπληρωμές, σκέψεις και νοοτροπίες βαθύτερα χωμένες, κρυφές ενίοτε, που απο-δραμούνται δυσκολότερα.

Η σάση απέναντι στον θάνατο, λόγου χάρι, Είναι από τα θέματα τα που τελευτικά απασχολούν ιδιαίτερα, τους ευρωπαίους κυρίως ιστορικούς. Με βάση τις διαθήκες, και κάποια άλλα δεδομένα, προσπαθών να εισχωρήσουν σε κόσμους αδιερυνήτους, και διαπιστώ-νουν πόσο, αν και πως άλλαξε η σάση των ανθρώπων απέναντι στον θάνατο. Για να στηρίχουμε ό' ένα μόνο μικρό παράδειγμα, η διαθήκη του Αδαμάντιου Κοραή είναι πιθανόντα η πρώτη νεοελληνική